

Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

Факультет історії, політології та міжнародних відносин
Кафедра історії України

Політична діяльність гетьмана-мігранта Пилипа Орлика
Дипломна робота
Рівень вищої освіти - другий (магістерський)

Виконала:
студентка 6 курсу, групи 621
Спеціальності 032 Історія та археологія
Курик Аліна Миколаївна
Керівник: к.і.н., Дробіна Л.М.

Рецензент: _____
_____
_____
_____
_____
_____

До захисту допущено:

Протокол засідання кафедри № 3

від «24» листопада 2021 р.

Зав. кафедри _____ проф. Ботушанський В.М.

Чернівці – 2021

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ I. Дипломатичні відносини П. Орлика із Османською імперією.....	15
1.1. Обрання Пилипа Орлика гетьманом Війська Запорозького.....	15
1.2. Похід гетьмана на Правобережну Україну в 1711 р.....	24
1.3. Прутська мирна угода 1711 р.....	37
Розділ II. Дипломатичні відносини гетьмана із державами Західної Європи.....	49
2.1. Діяльність П. Орлика у Швеції 1714-1720 рр.....	49
2.2. Дипломатичні зв'язки гетьмана-емігранта із Німеччиною та Польщею 1720-1722 рр.....	52
2.3. Участь західноєвропейських держав у звільненні Пилипа Орлика зі «солунського сидіння».....	55
Висновки.....	82
Список використаних джерел та літератури.....	84

Вступ

Актуальність дослідження. Пилип Орлик вважається однією з найбільш яскравих постатей історії першої половини XVIII ст. Його ім'я відоме не тільки для української, а й загалом європейської історії. «Орлик був людиною висококультурною, європейцем у повнім розумінні цього слова... Він належав до людей барокової доби, просякнутих глибокою релігійністю... Життя примушувало його до компромісів, але душа залишалася чесною і щирою, здатною до найбільших обмежень і самопосягати» – так свого часу стверджував український історик XIX ст. Борис Крупницький, з думкою якого ми цілковито погоджуємося. Адже, це людина обрана гетьманом України на чужині. Він став гетьманом-емігрантом, гетьманом-вигнанцем, що понад тридцять років емігрував по Європі та невідступно боровся за незалежність українського народу. Його дипломатичний хист та освіченість викликали захоплення у правителів багатьох держав Західної Європи. Саме ця особливість незмінно надихає все нові покоління вчених.

Гетьман є автором так званої «Бендерської конституції» та поетичних книжок: «Прогностик щасливий», приурочений полковнику Данилу Апостолу (1693), «Алکید Руський», присвячений Івану Мазепі (1695), та на честь полковника Івана Обидовського «Гіппомен сарматський» (1698). Також відомими працями Орлика є «Вивід прав України» та «Маніфест до європейських урядів». Недивлячись на скрутне становище в умовах заслання, П. Орлик більшу частину життя боровся за українську ідею, намагаючись залучити до її здійснення іноземних правителів та можновладців, підняти козацтво на визволення України. Очолив першу українську політичну еміграцію.

Продовж свого гетьманування Пилип Орлик виніс українське питання на європейську арену і тримав її в активному стані, завдяки чому Україну почали сприймати як державу ще на початку XVIII ст. Саме звідси бере початок певна традиція українсько-європейських відносин. Дана тема та дослідження дипломатичної діяльності Пилипа Орлика є найактуальнішою

для сучасної України яка бореться за свою територіальну цілісність та проти агресії сусідньої держави. Оскільки як і за часів першої української еміграції потребує підтримки і допомоги європейських держав.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі комплексного вивчення вітчизняних та зарубіжних джерел, широкого кола наукової літератури дати об'єктивну характеристику дипломатичним відносинам Пилипа Орлика із державами Західної Європи та Османською імперією. Підвести підсумок на даному етапі вивчення діяльності гетьмана-емігранта, а також звернути увагу на її менш відомі аспекти.

Для досягнення мети були поставлені такі **завдання**:

- визначити передумови та причини еміграції гетьмана;
- проаналізувати відносини Пилипа Орлика із Османською імперією;
- проаналізувати відносини Пилипа Орлика із державами Західної Європи;
- прослідкувати роль Григора в політичній діяльності батька;
- виокремити головні розбіжності у поглядах гетьмана-емігранта та запорозьких козаків;
- охарактеризувати становище Запорозької Січі в першій половині XVIII століття;

Об'єктом дослідження є діяльність уряду першої української еміграції в період з 1710-1742 рр.

Предметом дослідження є діяльність гетьмана-емігранта Пилипа Орлика, направлена на збереження українських територій, та реалізацію незалежності України.

Хронологічні рамки роботи охоплюють 1710–1742 рр. Нижня межа зумовлена вибором Пилипа Орлика гетьманом України в еміграції та початком його активної дипломатичної діяльності. Верхня межа обумовлена роком смерті гетьмана в Яссах, що призвело до тимчасового припинення активної діяльності еміграційного уряду.

Історіографічна база роботи є значною та охоплює різні аспекти життя гетьмана-емігранта Пилипа Орлика та його роль в історії України. Впродовж багатьох років, Пилипа Орлика таврували як зрадника українського народу, пов'язуючи його з відомим гетьманом І. Мазепою. В офіційній дореволюційній та радянській історіографії його згадували дуже мало. Часто інформація була сфальсифікованою. Проте, були історики які досліджуючи дану тему, об'єктивно аналізували діяльність українського гетьмана.

Історіографічну базу умовно можна поділити на чотири підрозділи: перший – праці, які вийшли у світ в кінці XIX ст. і до початку 20-х рр.. XX ст., другий – література часів перебування України в складі СРСР; третій – дослідження вітчизняних істориків, які почали з'являтися з 1991 р.; четвертий підрозділ - праці істориків української діаспори.

До першого підрозділу варто віднести працю відомого діяча М.Костомарова [46], який провів поглиблене дослідження присвячене постаті І. Мазепи та його оточенню. Праця вирізняється фундаментальним змістом. Основному викладу передуює характеристика джерел. Велика увага приділяється питанням історії козацтва, торгівлі, переселень та багатьом подіям періоду правління гетьмана. Тривалий час монографія залишалася найбільш повним зібранням фактичних даних про життя й діяльність І. Мазепи та його оточення, що були запозичені з архівосховищ і праць попередників. М. Маркевич [54], в праці «История Малороссии». Т.4, описує діяльність гетьмана та оприлюднює фрагменти грамот російських царів та українських гетьманів.

Цікавою статтею, яка стосується смерті та спадщини Івана Мазепи є праця Н. Молчановського [59]. А Ф. Голійчук [33] в своїй роботі зумів висвітлити маловідомий період з життя П. Орлика, а саме перебування гетьмана на українських землях.

До другого підрозділу варто віднести працю Б. Крупницького [52]. В радянській історіографії саме він зробив одну із перших серйозних спроб проаналізувати життя й діяльність гетьмана, та з'ясувати місце Орлика у

політичному житті України. Його наукова діяльність присвячена історії України XVII–XVIII ст. А також, проблемам української історіографії та історіософії. Він спробував висвітлити біографію гетьмана від самого народження. Б. Крупницький вважав, що мету об'єднання України, Пилип Орлик перейняв як спадщину від Мазепи і нісі її до кінця життя. Його працю можна вважати синтезом попередніх досліджень, які стосувались життя гетьмана-емігранта.

Еміграцію прихильників І. Мазепи, описав в своїй книзі М.Битинський [23]. Автор робить акцент на ставлення населення, до козаків які підтримали Мазепу після поразки під Полтавою.

Відомим дослідником козаччини в радянський період був В. Антонович [18], який у своєму виданні, зумів описати становище козаків даного в контексті міжнародної політичної ситуації. Історія Запорозької Січі ведеться від заснування до її зруйнування Російською імперією. Його дослідження дало поштовх до нового «державницького» етапу в осмисленні козацького надбання в історії України.

Саме в радянський час дослідники ставали об'єктами переслідувань з боку комуністичних ідеологів. Однією з таких осіб була О.М. Апанович [19; 20]. Вона дала досить позитивну оцінку державотворчим справам гетьмана-емігранта, посилаючись в своїх працях на книги українських дослідників, зокрема й на В. Різниченка [72]. Вже після відновлення Української держави, дослідниця продовжила аналізувати політику Орлика використовуючи нові можливості.

До третього підрозділу відносимо праці вітчизняної історіографії, які з'явилися після проголошення незалежності України в 1991 р. В даний період все більше відбувається подолання однобічності й упередженості в дослідженні життя та діяльності Пилипа Орлика.

В 1992 р. один із найвизначніших істориків ХХ ст. Д. Дорошенко [38], видав свій двотомник «Нарис історії України», в якому розглянув історію України як процес розвитку української державності. В праці автор подає

історичні відомості із біографій багатьох гетьманів України. Також цікавим двохтомником є «Історія України» Н. Полонської-Василенко [67]. З погляду конкретності, аргументованості та об'єктивності викладу історії нашої країни, дана книга вважається однією із найкращих.

Колосальну роботу по вивченню відносин Пилипа Орлика із запорозькими козаками, провели В. Голобуцький [35] та Д. Яворницький [93]. Науковці в своїх працях досить детально проаналізували становище Запорозької Січі в першій половині XVIII століття. Висвітлили причини та передумови появи проросійських настроїв серед козаків та деталі їхнього переходу під владу Російської імперії. Дослідники описують і внутрішню боротьбу між козаками. Д. Яворницький був добре відомий в Україні та за її межами як чудовий знавець історії Запорозької Січі, що уособлювала вільнолюбні ідеали українського народу. Його твори відіграють сьогодні суттєву роль у формуванні національної свідомості, патріотизму, в оберіганні історичної пам'яті, традицій та мови. В його працях описуються різні аспекти козацтва: воєнні та політичні події, економічне життя, внутрішній устрій, побут, відносини із зовнішнім світом, культура, релігія та духовний світ запорожців.

Проаналізував дипломатичну та політичну діяльність гетьмана і такий відомий історик як В. Ульяновський [80]. В своїх публікаціях він проводить паралель між державотворчими ідеями П. Орлика та шляхом яким йде Україна після здобуття незалежності. Тобто, це ідея вільної та єдиної України.

Гетьман-емігрант залишив після себе велику писемну спадщину: листи до монархів, договори, особистий щоденник, декларації. Ці документи дають можливість охарактеризувати Орлика як політичного діяча, дослідити рівень політичної культури гетьманського уряду.

Цікавим документом гетьмана є «Вивід прав України», де обґрунтовувались національно-державні права України перед урядами Європи. Аналізуючи даний документ, В. Замлинський [43] зазначав: «Вивід

прав України» необхідно вважати й першим узагальненням історичних подій в Україні, яке не було уражене концепцією «єдиної і неділимої Росії».

Пилип Орлик являвся настільки відомим дипломатом, що його діяльність досліджували і закордонні науковці. Шведський історик Хегман Б. [82; 83; 84] опублікував низку статей, в яких характеризувались шведсько-українські відносини в першій половині XVIII ст. А французький історик Шерер Ж. [95] є автором першого західноєвропейського твору, який цілком присвячений історії України. Він зазначав: «Цей народ, пам'ять якого повна спогадів про предків, скинув із себе ярмо, – і саме цього не хочуть йому пробачити».

Вагомий внесок у дослідження даної теми зробили такі українські дослідники як В. Кравцевич [47], Л. Мельник [57], І. Шаров [90], Н. Яковенко [94].

Окрему увагу також хочеться звернути на книгу В. Шевчука [91], в якій йдеться про місію гетьмана яка стала справою всього життя. Автор розповідає не тільки про політичні плани українського гетьмана, а й про його вподобання, літературну спадщину, риси характеру. Звертається увага і на маловідомі факти службової біографії. В. Шевчук писав: «Цю виняткову постать нам треба ще осмислювати, а необхідна для того передумова – видання його духовної спадщини. Це не мала сьогодні праця. З розумінням же ідей Пилипа Орлика мизможемо глибше збагнути і себе як націю сьогоднішніх, бо, річ певна, коли у нас були такі подвижники національної ідеї, як Пилип Орлик, значить ми попри всі свої невдачі й незлагоди, нація енергоносна, а відтак зі світлим майбутнім».

В 1997 р. була видана книга В. Смолія [76] та В. Степанкова, де науковці вперше спробували узагальнити основні проблеми формування та еволюції української державної ідеї. Насамперед дослідники зосереджували свою увагу на висвітленні явищ, подій, які, на думку авторів, заважали реалізації державницької ідеї.

В перші роки ХХІ ст. О. Кресін [49; 50] видає праці, які прив'язані політико-правовій спадщині Орлика. Автор висвітлює розвиток правового змісту моделей української державності, зазначених у договорах Війська Запорозького із європейськими урядами на початку ХVІІІ ст. Аналізує такі документи гетьмана як «Маніфест до європейських урядів» та «Вивід прав України». Також, О. Кресін досліджував теоретико-правове підґрунтя та конституційно-правовий характер положень «Пактів й конституцій законів та вольностей Війська Запорозького... » 1710 року.

Серед особистих записів гетьмана, цікавим для дослідження є «Діярій Подорожній». Французький дослідник Д. Бовуа [24] приділив багато часу аналізуючи спогади Орлика. На його думку, щоденник гетьмана несе більшу цінність аніж «Пакти і конституції законів і свобод Війська Запорозького» .

Серед українських вчених, щоденник Орлика досліджує В. Соболев [77] яка стверджує, що аналізуючи Діярій, можна виділити декілька основних мотивів, серед них: хвилювання за долю українських земель, тривога за власне життя, бажання покинути Салоніки, щоб відчувати себе вільним.

У 2008 р. Ю. Фігурний [81] видав монографію «Український гетьман Пилип Орлик», в якій державотворча діяльність гетьмана-емігранта описується в українознавчому вимірі. На думку, Ю. Фігурного, Орлик присвятив боротьбі за незалежність України.

Плідно працює в період незалежності в даному напрямку і відомий український історик Т. Чухліб [87; 88], який зробив спробу представити історико-історіографічний портрет українського політичного діяча першої половини ХVІІІ ст., висвітлив широкий спектр діяльності гетьмана. На тлі біографічної лінії, висвітлив спрямовану на відновлення незалежної Козацької держави, політичну діяльність П. Орлика. Автор звернув увагу на політико-теоретичну спадщину гетьмана. Також, праці Т. Чухліба характеризуються новим підходом у висвітленні проблем відносин між Україною та Російською імперією. До цієї теми долучився і науковець В. Кононенко.

В 2010 р. в журналі Рідний край була опублікована стаття І. Дінтан [37]. В своїй публікації дослідниця не тільки описує основи дипломатії Пилипа Орлика, а й робить висновок, що вона може стати уроком і для сьогодення.

За останнє десятиліття історіографія з даної теми значно розширилась. Застосування нових принципів дослідження, дозволило науковцям більш детально аналізувати діяльність українського гетьмана та першої політичної еміграції загалом. Серед сучасних праць в яких досліджується ідеї Пилипа Орлика, щодо незалежності України в період першої політичної еміграції, слід виділити статті таких дослідників як В. Кононенко, В. Матях [55], В.Станіславський [78].

У 2011 році з нагоди 20-ї річниці незалежності України та 300 річчя укладення першої української конституції було видано «Пакти і Конституції Української козацької держави». У виданні було відтворено тексти оригіналу староукраїнською мовою та відомих на сьогодні списків «Пактів і Конституцій законів і вольностей Війська Запорозького», укладених 1710 року під Бендерами між обраним гетьманом Пилипом Орликом та генеральною старшиною і козацтвом. Наведено їх переклади українською, англійською, польсько, німецькою, французькою та російською мовами. У праці також подано археографічну передмову, науковий коментар, лінгвістичний аналіз.

Також важливими для розгляду даної теми є праці Г. Яценюк [95; 96; 97]. Адже, дослідниця детально аналізує політико-дипломатичний аспект української політичної еміграції та Гетьманщини в 1710–1742 рр. Конкретизує політичну та дипломатичну діяльність Пилипа Орлика в останній період його життя. Дає оцінку міжнародним відносинам між гетьманом-емігрантом та європейськими державами. В контексті політичної ситуації на міжнародній арені, висвітлює спробу П. Орлика очолити козаків.

В статтях Г. Яценюк, чітко розглядаються причини, передумови та сам процес повернення Війська Запорозького на українські землі. Цікавий матеріал допомагає визначити механізми впливу на козаків з боку П. Орлика, які в наслідок виявилися невдалими, передає емоційний стан гетьмана.

У 2013 р. було опубліковано двомовний ілюстровано-документальний нарис Т. Рендюка [71], в якому дослідник розкриває маловідомі, або зовсім не ідентифіковані, аспекти дипломатичних, військових, політичних, та культурно-духовних зв'язків гетьмана-емігранта з Молдовою, Валахією, Трансільванією упершій половині XVIII ст.

В 2021 р. було опубліковано статтю Н. Дробязко [39], де аналізуються документи, які містять важливу інформацію про життя та діяльність Пилипа Орлика.

До четвертого підрозділу варто віднести праці вчених української діаспори. Ідейна спадщина української еміграції була відображена в роботі В.Різниченка [72]. Автор в 1918 році писав, що гетьман-емігрант Пилип Орлик є одним із головних українських політичних діячів XVIII століття. Порівнюючи гетьмана із новітнім Дон-Кіхотом, він вважав, що Орлик незважаючи на перепони веде боротьбу за свою омріяну ідею.

У контексті історіографічного огляду, значний інтерес становлять праці І. Борщака [26; 27; 28; 29]. Адже, будучи активним учасником національно-визвольних подій 1917–1921 рр., він після поразки був змушений емігрувати, і вже за кордоном досліджувати діяльність гетьмана. Дослідник докладно показав місію Орлика молодшого. Дав відповідь на питання, яка роль в політичних акціях батька належала Григору. Значну увагу І. Борщак приділяв авторитету Григора, його стосункам із представниками Франції. Він зазначав, що саме завдяки підтримці сина, український гетьман був звільнений із Салонік. В праці можна простежити лідерські позиції Франції на міжнародній арені та її ставлення до Пилипа Орлика. Автор детально описує зустрічі Орлика молодшого із представниками французької влади.

О. Субтельний [79], в своїй книзі аналізує один із періодів української історії, який у радянській історіографії був дещо сфальсифікований, а саме першу половину XVIII ст. На підставі численних документів, у контексті європейської історії, високо оцінив внесок Пилипа Орлика у боротьбу за вільне майбутнє «Козацької Нації».

Праці А. Єнсена [41] висвітлюють роль шведської сторони для діяльності Пилипа Орлика. Описують матеріальне та політичне станове гетьмана-емігранта. Під час перебування у Швеції.

Також яскравим представником істориків української діаспори є Т.Мацьків [56].

Джерельна база із історії дипломатичної та політичної діяльності гетьмана-емігранта Пилипа Орлика є доволі об'ємною та багатою. Насамперед вона складається з документальних джерел, та джерел особового походження.

До діловодних писемних джерел, які мають велике значення для висвітлення становища запорозького війська в першій половині XVIII століття відносять Архів Коша Нової Запорозької Січі [2]. Зокрема це внутрішня документація Коша Запорозької Січі. Тобто накази, реєстри населення, універсали і тд. Проте, чимала кількість джерел відноситься до листування Коша з Гетьманщиною та документів написаних гетьманами. Матеріали дають можливість всебічно розглянути історію Нової Січі. А саме: заснування, устрій, органи влади, військовий лад. Що стосується даної теми, то ці документи дають можливість простежити етапи змін напрямків ідей козаків. А також дослідити тогочасні відносини Російської імперії із запорожцями.

Варто виділити і Політичну історію Гетьманщини XVIII ст. у документах і матеріалах. Документи дали змогу оцінити становище козаків у першій половині XVIII ст. Простежити політику Російської імперії щодо Гетьманщини.

В 1908 р. під редакцією Д.І. Яворницького вийшли Источники для истории запорожских козаков. Т. 2. Це понад 900 окремих документів або 303 загальних справ взятих із Архіву Іноземних справ, Архіву Юстиції, Відділу Головного штабу в Москві. Документи охоплюють період часу з 1651 по 1788 рр. З одного боку джерела детально описують боротьбу козаків із Османською імперією та Польщею, з іншого розкривають нам рівень культури, освіти, побуту. В документах йдеться і про видатних полководців.

Інформація щодо особливостей зовнішньополітичних відносин між Україною та Москвою вміщена у збірнику документів «Источники малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантыш-Каменским, и изданные О.Бодянским» [3].

Не менш корисними для нашого дослідження є Письма и бумаги імператора Петра Великого. Це багатотомне видання листів Петра I та інших документів, пов'язаних із діяльністю царя. Взяті вони із російських та європейських архівосховищ, приватних збірок. Матеріали опубліковано в хронологічній послідовності та охоплюють період із 1688 по 1713 р. Також важливими джерелами є «Полное собрание законов Российской империи» [16].

Дипломатичні джерела, це матеріали, які дають можливість прослідкувати процес налагодження зв'язків між країнами. В книзі История дипломатии [6], коротко викладена історія дипломатії ще від давніх часів, допомагає розібратися в питаннях зовнішньої політики.

Серед оповідних писемних джерел для дослідження нашої теми важливими є Історія України. Джерельний літопис [7]. В праці подано документи та матеріали, які описують найважливіші події в історії України з найдавніших часів до сьогодення, методику їх використання та інші дидактичні матеріали. Вміщено найрізноманітніші типи джерел: уривки з літописних свідоцтв, генеалогічних таблиць княжих династій, фольклорних матеріалів, юридично-правових документів, свідчень іноземців, спогадів учасників подій.

Пилип Орлик залишив досить об'ємну та багатогранну епістолярну спадщину. Це і листи до відомих діячів, спогади, щоденник.

В 1862 р. у віснику «Основа» було опубліковано лист гетьмана до Стефана Яворського [14], рязанського митрополита. В даному листі Орлик повідомляє митрополиту про смерть свого покровителя Варлаама Ясинського. Лист був написаний в самий день смерті В. Ясинського, гетьман вміло

використовує правила риторики, а порівняння та епітети, які наводить Орлик, робить лист справжньою літературною пам'яткою.

Цікавим джерелом є Письмо Орлика к Запорожцам [13]. Лист написаний в 1734 р., після звістки про перехід Війська Запорозького під протекторат Російської імперії, споконвічного ворога гетьмана та України загалом. Джерело дає змогу прослідкувати лінію дій козаків та ставлення гетьмана П.Орлика як до Війська Запорозького так і до Російської імперії. Важливість даного листа полягає в тому, що ми можемо самостійно проаналізувати становище Пилипа Орлика в даний період, причини його спустошеного емоційного стану.

Як історичне джерело середини XVIII ст. слід вважати щоденник Пилипа Орлика, який має назву «Діаріуш щоденний» [5]. Оригінал документу знаходиться в Архіві Міністерства закордонних справ Франції. Датується щоденник 1720–1734 рр. Дослідники вважають, що ще існує продовження Діаріуша, але через небезпечне життя в еміграції друга частина загубилась.

Діаріуш написаний польською мовою, та з використанням кириличних назв церковних свят та латини, що була розповсюдженою мовою освічених осіб доби бароко.

В 2012 р. «Сіверянський літопис» опублікував добірку невідомих досі листів гетьмана-емігранта та пов'язані із ним матеріали. Автором даної публікації є шведський історик-архівіст Хокан Хенріксон, який продовжив свої пошуки і знайшов ще 11 листів Пилипа Орлика, написаних ним під час перебування в місті Крістіанстаді у 1716–1718 рр.

Структура роботи. Магістерська робота складається зі вступу, двох розділів, шести підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (97 найменувань).

Розділ І. Дипломатичні відносини П. Орлика із Османською імперією

1.1. Обрання Пилипа Орлика гетьманом Війська Запорозького

Полтавська катастрофа змусила гетьмана Івана Мазепу та його оточення вирушити до Туреччини. Із гетьманом був і Пилип Орлик. Так почалась доба першої української еміграції.

Вигнанці в липні 1709 р. дісталися Бендер. Карл XII та гетьман планували викликати збройний конфлікт між Османською імперією та Московією, таким чином виправдавши поразку під Полтавою [32, с. 28].

Але, Полтавська катастрофа, вигнання, зрада очаківського паші знатно похитнули моральний дух та здоров'я і так смертельно хворого гетьмана. Саме тут, як повідомляє Б. Крупницький, вночі з 21 на 22 вересня 1709р. помирає І. Мазепа [52, с.16].

Після смерті Івана Мазепи постало питання хто ж стане новим гетьманом та отримає скарби привезені до Бендер. Пилип Орлик в своєму листі до шведської королеви Ульріки Елеонори чітко описує спадок І.Мазепи « а саме: 180.000 дукатів, клейнодів на суму понад 200.000 цісарських талерів, діамантове перо, що дісталось Мазепі по братові султана, вартістю на 20.000 цісарських корон, висаджена коштовними каменями шабля на 10.000 цісарських талерів, срібне начиння гетьмана Самойловича і дорогі соболеві футра» [32, с.29].

Шведський король та гетьманське оточення вважали, що найкращим претендентом на гетьманство є небіж Івана Мазепи, Андрій Войнаровський. Він змалечку виховувався при дворі гетьмана, навчався за його кошт в Німеччині, після поразки під Полтавою підтримав дядька та емігрував з ним до Бендер. Але його цікавило лише світське життя, очевидці описують його як досить легковажну людину. Тому він відмовився від гетьманства, але в свою чергу претендував на всю спадщину дядька.

Претендував А. Войнаровський навіть кошти які І. Мазепа позичив шведському королю у Будищах. Дана ситуація збентежила запорожців, які в свою чергу теж почали претендувати на спадок гетьмана, аргументуючи це

тим, що майно Івана Мазепи складалося не тільки із власних коштів, а й із військових, які зараз повинні витратитися на політичні справи. Напруга серед старшини зростала [80, с. 431].

Козацька старшина Гетьманщини, очолювана генеральним обозним І.Ломиковським, та Кіш Запорозької Січі очолюваний кошовим отаманом К.Гордієнком вирішують звернутися за посередництвом до шведського короля. В жовтні 1709 р. Карл XII отримує «Покірний меморіал Запорозького Війська до Святого Королівського Маєстату Швеції». В меморіалі, козацька старшина спростовувала законність правління гетьмана Івана Скоропадського, та проголосила себе тимчасовим вищим представницьким органом Війська Запорозького до призначення нового гетьмана. В документі чітко описувалась угода, яка повинна бути підписана між шведським королем та новообраним гетьманом. Таким чином, Швеція візьме на себе обов'язок допомогти козакам звільнити українські землі, оголосивши війну Петру I. Проблема розподілу спадщини І. Мазепи призвела до появи і таких документів: «Відповіді на витяг із меморіалу Запорозького Війська» А.Войнаровського (22-25 жовт.), «Відповіді Запорозького Війська на неоправдану доповідь пана Войнаровського щодо другого пункту Покірного меморіалу цього ж Війська до Святого Королівського Маєстату» (25-30 жовт.) та «Репліки на відповідь старшини Запорозького Війська» А. Войнаровського (30 жовт. – 9 листоп.) [51, с. 219].

Вибори нового гетьмана повинні відбутись тільки після того, як Андрій Войнаровський поверне спадок дядька. В другому пункті меморіалу вираховувалось звідки і які скарби вивіз до Бендер Іван Мазепа. Козацтво доводило королівському суду необхідність грошової допомоги для старшини, війська, урядовців. Також кошти потрібні були для переговорів з ханом та підготовки до спільного походу проти царя. Підписали меморіал генеральний обозний – І. Ломиковський, прилуцький полковник – Д. Горленко, генеральний писар – П. Орлик, генеральний бунчужний – Ф. Мирович, кошовий отаман – К. Гордієнко [80, с. 432].

Для вирішення фінансового питання Карл XII створив комісію до якої ввійшли: камергер Клінгерштерн, польський генерал Понятовський, радник канцелярії фон Кохен, канцлер фон Мюллерн [59, с. 95].

Створена комісія, в основному, опиралась на свідчення колишнього управителя гетьманських маєтків, Бистрицького. За рішенням комісії небіж Мазепи отримав весь спадок. В 1719 р. Пилип Орлик в листі до шведської королеви Ульріки Елеонори писав: «Войнаровський, наперекір праву і звичаям, мав у своїх руках усі публічні фонди, завдяки ласці й допомозі своїх приятелів, яких він з'єднав собі підкупом. Я мовчав, хоч ціла моя істота вояки протестувала проти цього мовчання» [20].

Після відмови Андрія Войнаровського від гетьманства, вибір козацтва впав на Пилипа Орлика. Цього ж претендента підтримав і шведський король. У свою чергу А. Войнаровський пообіцяв майбутньому гетьману, надати зі спадку свого дядька 3000 дукатів.

Варто зазначити, що племінника Мазепи спіткала дуже трагічна доля. Незважаючи на непорозуміння із Орликом, Войнаровський за його ж дорученням в 1710 році їздив в Крим. А в 1711–1712 рр. він, як посланець шведського короля, перебував у Царгороді де займався українським питанням. Його завдання полягало у встановленні дипломатичних зв'язків із англійськими представниками. Наприкінці 1712 р. небіж Мазепи, разом із відомим французьким мандрівником та приятелем Карла XII Ля Мотреєм, повертається до Бендер. На початку 1715 р. Андрій Войнаровський разом із гетьманським урядом залишає Бендери. Фінансовий достаток та давні знайомства дали йому змогу проживати в хороших умовах та часто перебувати при австрійському дворі. Він підтримував тісні відносини із мазепинцями, проте не брав активної участі в їх політичній діяльності. В 1716 р. небіж Мазепи прибуває до Швеції, задля отримання коштів від Карла XII. Того ж року він провів декілька конференцій з англійськими дипломатами, які прагнули переговорів із гетьманським урядом [26, с. 135].

Проте, як зазначає Н. Яковенко, гроші не змогли врятувати Войнаровського від Московського царства. «Сам Войнаровський, як потенційно небезпечна політична фігура, був у 1716 р. з наказу Петра I викрадений серед білого дня в Гамбурзі, таємно перевезений до Санкт-Петербурга, а звідти після допитів засланий у Якутськ; помер на засланні 1742 р., мало скориставшись гетьманськими грішми, що дісталися до його рук не зовсім щирою правдою» [94 с. 419].

Після відмови Андрія Войнаровського від гетьманства, козаки та шведський король рокуміли, найкращим кандидатом на гетьманство є Пилип Орлик. Майбутній гетьман народився 11 жовтня 1672 р. в селі Касута Ошмянського повіту Віленського воєводства Великого князівства Литовського в шляхетській чесько-білоруській родині. Наприкінці XV ст. поселення Касута було маєтком-замком уряду Келикого князівства Литовського, спочатку княгину Ядвіги Гольшанської, а з 1518 року ним володів віленський каштелян Станіслав Кезгайло та його сини. Впродовж XVI–XVII ст. село належало відомому литовському магнатському роду Сапег. Шляхтич Свяцький в 1638 р., будучи новим власником касутського панського маєтку, збудував в Касуті православну церкву Воскресіння Христового, згодом навколо неї був збудований і православний монастир. Також в селі був збудований василіанський монастир. Незабаром до цього монастиря перейшло і місцеве православне братство разом зі своїми храмами. Під час гетьманування Богдана Хмельницького, повстанці зруйнували замок, проте через деякий час його відновили. Батько Пилипа, Стефан Орлик воював у складі польсько-литовської армії. В 1673 р. батько майбутнього гетьмана помирає під час війни з турками поблизу Хотинської фортеці у 51-річному віці. Від батька Пилипу перейшов шляхетський герб «Новина» [87, с. 7].

Після смерті Стефана, малого Пилипа виховувала Ірина Малаховська, яка походила з православного білоруського шляхетського роду герба «Гримала».

Ймовірно, що Пилип здобув початкову освіту у школі білоруської Касути при місцевому монастирі св. Василіана. Можливо, він навчався і в єзуїтському колегіумі міста Вільно. Через фінансові проблеми Ірина Малаховська на початку 90-х років XVII ст. продала свої володіння та переїхала з Пилипом до Києва [87, с. 8].

Тут майбутній гетьман вступив у Київську Могилянську Академію, де вивчав філософію та красномовство у відомого професора Стефана Яворського, який підтримував майбутнього гетьмана впродовж життя. Академічне виховання в подальшому сильно вплинуло на його кар'єру. Аналізуючи написані ним твори, дослідники зазначають, що Орлика цікавили не тільки політичні, а й богословсько-філософські питання. Майбутній гетьман майстерно володів латинською мовою, при написанні договорів, листів, меморіалів дотримувався реторичного стилю, вмів логічно подавати інформацію [38, с.155].

Кар'єрний ріст Орлика дуже швидко зростав. Закінчивши Києво-Могилянську академію, в 1692 році він отримав посаду писаря Київської консисторії. Згодом, за допомогою Стефана Яворського, працює у вищому виконавчому органі управління на Гетьманщині, тобто у Генеральній Військовій Канцелярії. Дипломатичні та письменницькі вміння допомогли молодшому писарю швидко зайняти посаду старшого військового канцеляриста. А шлюб з Анною, донькою полтавського полковника Павла Герцика, дав можливість долучитись до козацької аристократії Гетьманщини [20].

Таке призначення стало можливим не лише в наслідок відданості справі, а й завдяки природній обдарованості, кмітливому розуму та наполегливості у навчанні Орлика.

Як свідчили сучасники, він володів багатьма іноземними мовами. Латинську мову яка була основною мовою і міжнародного спілкування, і мовою освіти, науки в тогочасній бароковій Європі він добре вивчив під час навчання.

Орлик ще з юних років захоплювався європейською й античною літературою XVI-XVII ст., що суттєво зблизило його з І. Мазепою, який також мав велике, як на той час зібрання книг на латинській, староукраїнській, французькій, польській, німецькій та інших мовах [87, с. 12].

В 1702 р. Іван Мазепа стає хрещеним батьком Григора, другої дитини Пилипа і Ганни Орликів. Освіта високого європейського зразку, всебічна ерудиція та природній поетичний талант, за короткий термін дали змогу Орлику стати відломим знавцем політики та правою рукою гетьмана. Працюючи на посаді генерального писаря, Орлик старанно виконував свої обов'язки. Будучи присутнім на всіх старшинських радах, Пилип Орлик не тільки занотовував хід подій, а й активно підтримував політику Мазепи [87, с. 14].

У 1707 р. при гетьмануванні Мазепи, Орлик стає Генеральним писарем. По дорученню він вів таємне листування з представниками польських та шведських політичних кіл. Саме в цей час він присягнув на вірність гетьману в його прагненні домогтися незалежності України з допомогою Шведського королівства і цій присязі він не зрадив до кінця свого життя.

Восени 1708 р. Гетьман доручив саме Орлику написати інструкцію на латинській мові для свого посланника Бистрицького. Документ призначався для Карла XII, в ньому козаки звертались до шведського короля із пропозицією переходу під його зверхність. Під час повстання проти влади Московського царства, яке розпочалося наприкінці жовтня того ж року, генеральний писар Орлик продовжував виконувати свої обов'язки, і був першим помічником, радником і виконавцем усіх наказів Мазепи. Вважається, що Орлик написав український варіант із Шведським королівством, який був підписаний у селі Гірки поблизу Новгород-Сіверського наприкінці жовтня 1708 року [87, с. 15].

Нова посада принесла Пилипу Орлику нові володіння: у 1708 р. села Дримилівка Ніжинського полку, Дорогинка, Батурицькі та Ніжинські млини та двори; села Кривець і Рилівичі Стародубського полку. Також млини,

пивоварні, ліси. Діловодський маєток отримав під Гадячем. Його дружина отримала в придане землі на Полтавщині. Від Мазепи Пилип отримав село Домишлин Сосницького повіту Чернігівського полку. Жителі Домишлина згадували колишнього власника Орлика, за якого вони не платили податки та навіть не виконували громадських повинностей. Шведке просування політичної кар'єри, не завадили йому займатися поезією. Згодом Орлик пише свій відомий Епітафій присвячений митрополитові Варлааму Ясинському [70, с. 301].

Пилип Орлик щиро захоплювався військовими перемогами гетьмана, тому вирішив присвятити Мазепі свій латиномовний панегірик «Алкід Російський тріумфальним лавром укорований». В даному творі описуються перемоги які відбулися під час війни європейської Священної Ліги з Османською імперією. Варто зазначити, що до Священної Ліги входило і Московське царство, та залежні від нього території Лівобережжя. Автора вражають походи козацького війська до Північного Причорномор'я й Нижнього Подніпров'я, а також завоювання таких турецьких фортець, як: Мустріт-Кермен, Кази-Кермен, Муберек-Кермен, Шах-Кермен, Оспівував Орлик, військові перемоги українців у віршованій формі. Твір був виданий у Вільно, а отже підтверджував зв'язки молодого поета з малою батьківщиною. Пилип Орлик за допомогою алегорій античних часів, оцінив великий внесок Мазепи у війні Московського царства із турками, порівнявши гетьмана з українським Гераклом. Також в книзі йшлося і про те, як Мазепа опікується справами Української православної церкви. У додатку до панегірику автор вказував на те, що український гетьман за власні кошти обвів кам'яною стіною Києво-Печерську й покрив золотом куполи її церков, також відбудував монастир Св. Миколи Пустельного та став засновником Братської церкви на території Києво-Могилянської академії [87, с. 9].

Отже, опинившись у досить складній ситуації П. Орлик сумнівався чи варто йому приймати посаду, адже державна скарбниця була порожня. У 1719 році він писав, що не вимагав собі посади гетьмана, але прийняв її за наказом

шведського короля, і не маючи коштів в козацькій скарбниці, для дипломатичних відносин укладав свої власні кошти [44, с. 27].

Пилипа Орлика було обрано гетьманом України 5 квітня 1710 р. в Бендерах. Серед кандидатів був і шурина І. Мазепи, прилуцький полковник Дмитро Горленко, проте він не мав великого авторитету серед козацтва. На виборах були присутні козаки, які підтримали Мазепу, запорожці й генеральна старшина [72, с. 8].

Саме в день виборів були прийняті «Договори і Постановлення Прав і вольностей Війська Запорозького», також відомі як «Конституція Пилипа Орлика» та «Бендерська Конституція». Головним змістом цього документу є угода між гетьманом і його соратниками-козаками [44, с. 34].

Адже, новообраний гетьман розумів, що необхідно врегулювати державне життя та юридичні гарантії прав та статусу козацької старшини. Він хотів здобути підтримку та завоювати довіру серед козацтва й старшини.

Договір написаний староукраїнською та латинською мовами, тому його зміст та основні положення були доступними як українцям так і освіченій європейській громадськості. Конституція складалася зі вступу та 16 статей.

У вступі подається історія України до виборів гетьмана 1710 р. Автор чітко окреслює причини розриву дипломатичних відносин із Петром І. Дає відповідь на питання чому ж козаки прийняли шведську протекцію [44, с. 35].

«Бендерська конституція» проголошувала поновлення суверенної козацької України під номінальною протекцією Карла XII. Подібно до того, як будь-яка держава існує і міцніє завдяки недоторканій цілісності кордонів, так і наша батьківщина, Мала Русь, нехай лишається у своїх кордонах, затверджених угодами Польської Речі Посполитої, славетної Порти Оттоманської і Московського царства, зокрема тих, що по річці Случ, які визнані за правління Богдана Хмельницького як володіння гетьмана і Війська Запорозького вищезгаданою Польською Річчю Посполитою і на вічно встановлені та підтвержені силою договорів» [76, с. 218].

За Конституцією, гетьман не являвся самодержавним правителем. Тричі на рік: на Різдво, Великдень і Покрову повинна була збиратись Генеральна Рада. Члени Генеральної Ради обирались «вільним голосуванням».

На думку О. Кресіна, в договорі підкреслювався і зовнішньополітичний орієнтир Війська Запорозького. Шведське королівство визначалось як єдиний союзник у війні проти Російської держави. А Карл XII як єдиний протектор України [50, с.146].

В документі велику увагу було приділено військово-політичним, державно-територіальним і економічним правам запорожців. Окремі статті договору забезпечували політичні привілеї великої старшини. Натомість обмежували права гетьмана на судочинство, залишаючи компетенцію Генерального Військового Суду [61, с. 383].

В Конституції Пилипа Орлика йшлося і про становище широких народних мас, а також виділялись головні соціально-економічні проблеми Гетьманщини. У містах повинна бути генеральна ревізія задля подальшого розподілу маєтків Генеральною Радою.

О. Оглоблин вважав, що Бендерська Конституція 1710 року була безапелляційною перемогою старшинської аристократії над гетьманським абсолютизмом [61, с. 387].

У таборі шведського короля, на честь нового гетьмана було влаштовано урочистий прийом, на якому П. Орлик виголосив барвисту, сповнену гідності промову латинською мовою у стилі античних ораторів. У ній були й такі слова: «Чи мені...рівнятися з Іваном Мазепою, якому за славою та популярністю не було рівної людини у нашій Вітчизні. Чи мені, який не має ніяких заслуг, винести на раменах, подібно Атланту, що виносив падаюче небо у тягар правління Україною?.. Чи мені, подібно Тезею, блукаючи по кручених шляхах, винести із лабіринту страшеного рабства гарну Аріадну - нашу Отчизну, яку стереже московський дракон, і повернути її колишню волю?» [88, с.19].

10 травня 1710 р. шведський король, як протектор України, затверджує нового гетьмана та складений ним договір. З цієї нагоди Карл XII Густав, у

листі звертається до українського народу, в якому обіцяє разом із Україною боротися проти московського царя [72, с. 12].

Отже, ставши гетьманом, Пилип Орлик вирішив продовжувати політику Івана Мазепи. Тобто, визволити Україну з під «тиранського московського ярма». Нового гетьмана підтримали запорожці під керівництвом К. Гордієнка, старшина й козаки які після Полтавської битви 1709 р. підтримали Мазепу. Але цієї військової сили було замало для походу проти Московського царства, Орлик сподівався на допомогу Османської імперії.

1.2. Похід гетьмана на Правобережну Україну в 1711 р.

Ставши гетьманом, Пилип Орлик вирішив продовжувати політику Івана Мазепи. Тобто, визволити Україну з під «тиранського московського ярма». Нового гетьмана підтримали запорожці під керівництвом К. Гордієнка, старшина й козаки які після Полтавської битви 1709 р. підтримали Мазепу. Але цієї військової сили було замало для походу проти Московського царства, тому Орлик сподівався на допомогу Османської імперії [72, с. 13].

Але ситуація на міжнародній арені змінюється. Політична рівновага на сході Європи суттєво похитнулась. Московське царство вважалось сильною європейською державою, тому, ще на початку 1710 р. Османська Імперія підписала мирову угоду із Петром I.

Карл XII в свою чергу планував з армією повернутись до Польщі, де б його зустріли Станіслав Лещинський та генерал Крассау. Проте його плани були нереалізовані. Шведська армія, під проводом генерала Левенгаупта, капітулювала в Переволочній. Відповідно до цього, Станіслав Лещинський та генерал Крассау покинули Польщу. Натомість, від імені турецького султана, великий візир Алі Чорлілі-паша запропонував надати шведському королю 50-тисячний супровід шведів польською територією [52, с. 22].

Шведський король вирішив залишитись в Бендерах та переконати Османську імперію розпочати війну з Московським царством. Він хотів щоб, турецька армія направились до польського кордону, а шведи повинні були

вчасно залишити Померанію та теж дістатись Польщі. Варто зазначити, що шведський король користувався авторитетом серед турецьких політичних кіл. Його прибічник, дипломат Станіслав Понятовський проводив успішну діяльність при дворі султана. А граф Тарло та київський воєвода Йосиф Потоцький часто відвідували турецьку столицю [20].

Як зазначає Борис Крупницький, із прихильністю до Карла XII відносились і турецькі султанші, мати турецького султана Адока та фаворитка султана [52, с. 23].

Тим часом Пилип Орлик намагався організувати антимосковську коаліцію. У 1710 р. в Бендерах гетьман зустрівся із французьким послом Дезаєром. Поспілкувавшись з гетьманом, французький посол вважав, що: «Новий запорозький гетьман Орлик з розумом і освітою. Він гарно тримається й зовсім молодий. Гетьман казав мені, що певний у визволенні України з-під Московії. Він прохав протекції для своєї нації Його Християнської Величності, кажучи, що в інтересах Франції, щоб Порта почала війну з Московитами» [88, с. 20].

Свій дипломатичний хист Орлик проявив в листуванні з ханом Девлет-Гераєм, з впливовою людиною при турецькому дворі. Вони познайомились ще восени, коли хан перебував в Бендерах у квітні 1710 р.

Субтельний зазначає, що «їхня зустріч пройшла успішно, бо за кілька днів гетьман писав ханові, що вона принесла йому «велику радість, як і думка про свободу, що виникла після розмови». Перший крок до порозуміння між українськими емігрантами й татарами було зроблено» [79, с.70].

На початку грудня, українська делегація вирушила з Бендер до Криму. До складу делегації входили: генеральний суддя Довгополий, прилуцький полковник Горленко та генеральний писар Іван Максимович. Їхньою метою був українсько-татарський союз. 23 січня 1711 р. були підписані «*rapta convent*», які на основі повної незалежності України закріплювали союз між козаками і ханом. В договорі йшлося про те, що хан без дозволу гетьмана не

мав права укладати мир із Петром I. Також татари гарантували безпеку та спокій населенню України під час війни [52, с. 24].

Договір складався із 23 статей. Субтельний умовно поділяє їх на групи. Першу групу складають статті в яких йдеться про традиційні умови, які в тій чи іншій формі повторюються в усіх договорах кримськими татарами й українськими козаками від часів Б. Хмельницького. До іншої групи дослідник відносить статті, які відображають специфіку ситуації 1710 - 1711 рр.

Ключовою статтею, на думку науковця, є друга яка за основу майбутнього договору пропонує взяти договір між Хмельницьким та Ісламом-Гіреєм III 1648 р. [79, с.70].

У домовленостях обговорювалось і становище донських козаків, які після придушення військами царя, повстання на чолі з Булавіном, втікали від помсти Петра I на землі кочовища Кубанської орди, та підтримували зв'язок з усім Донським військом. За договором донські козаки повинні були підлягати гетьману, отримавши рівні з українськими козаками привілеї та права. Генеральний осавул Григорій Герцик як представник гетьмана поїхав у Кубанську орду. В ході перемовин, донці погодились приєднатись до шведсько-українсько-татарського союзу та відправили до Карла XII свого представника. Завдяки Іслам Гірею, сину кримського хана, Герцик налагодив відносини з казанськими татарами й башкирами. Від турецького уряду Пилип Орлик отримав офіційне запрошення, проте, за порадою шведського короля, вирішив утриматися від поїздки до турецької столиці [20].

В статті IX українсько-татарського договору йшлося про те, що за допомогою пропаганди, потрібно привернути на свій бік населення слобідських полків, але якщо вони не захочуть приєднатися до союзницьких військ, будуть вважатися зрадниками. Значення Слобожанщини полягало в тому, що через її територію пролягав найкоротший шлях з півдня, від чорноморсько-азовського узбережжя, на північ. Також дана територія була заселена переважно українцями [42, с. 20].

Гетьману вдалось зобов'язати татар не чинити насильства при вступі на українську територію. Від імені Карла XII теж було укладено схожий договір із кримським ханом.

Політичний та дипломатичний хист Орлика допомогли йому досягти поставлених цілей. Його завданню сприяла й ситуація в Московському царстві. В 1710 – 11рр. воно переживало не найкращі часи: недостача фінансів, скрутний матеріальний стан населення, незадоволення старшин-чужинців, які так переважали в армії Петровій. А також, в наслідок епідемії серед рогатої худоби, ціни досить зросли, особливо на м'ясо та інші продукти скотарства. Така економічна ситуація суттєво ускладнювала становище царя на випадок війни. Проте, в Україні були ще більші проблеми. Після Полтавської битви на Лівобережжі матеріальний добробут населення був знищений. На Правобережжі російські війська, жорстоко поводитися з населенням. Лельгефель, пруський резидент у Польщі, 10 грудня 1710 р. писав до свого короля, що «москалі роблять страшні безчинства на Поділлію: беруть хліб і сіно, не залишаючи селянинові ні крихти на прожиток; голодна смерть загрожує через те і людям, і худобі». Відповідно до цього, зростало невдоволення козацтва та простого населення, яке знову стало покладати свої надії на запорожців та Орлика. Тому коли по Правобережжю почали розходитись універсали П. Орлика із закликом до боротьби проти Петра I, вони користувались популярністю серед простих людей [65].

Популярним серед простого населення був і маніфест султана Буджацької Орди Мехмета. Його було опубліковано українською, латинською та польською мовами. Задля поширення маніфесту в Західній Європі, згодом перекладено на німецьку мову. В ньому йшлося про те, що султан і хан є оборонцями прав українських козаків. «Військо запорізьких козаків і малоросійські краї, які завжди були вільні і нікому не підлеглі, піддано вогневі й мечеві, убивству й грабунку і накинута на них московське ярмо». Султан Мехмет закликав людей підтримувати Орлика, Лещинського, Потоцького.

Закінчується маніфест думкою, що мир не буде досягнуто поки Україна та Польща не отримають свободу та безпеку [79, с.74].

Схожу заяву оприлюднив і Карл XII. Шведський король пояснював намір Пилипа Орлика продовжувати політику Івана Мазепи. Стверджував, що завдяки його підтримці та союзу з татарами й Портою, українці позбудуться «московського ярма» [79, с.75].

20 листопада 1710 р. Османська імперія оголошує війну Петру I. Таким чином, шведський король отримує можливість реалізувати свій стратегічний план. Карл XII, за рахунок шведсько-турецьких військ, хотів отримати контроль над ситуацією в Польщі, а також за допомогою турецьких військових сил дати генеральну битву Військам Петра I під Києвом [52, с. 25].

Для звільнення Правобережної України передбачалась зимова військова експедиція об'єднаних сил кримського хана, поляків, буджацьких татар і козаків на чолі з Пилипом Орликом. Після звільнення Правобережжя від царських військ, турецька армія повинна продовжувати військові операції. Щоб зруйнувати корабельну флотилію, кримський хан мусив увійти на територію Росії і ударити на Вороніж. Його син, кубанський султан, мав йти на Азов. За планом шведського короля, саме ці стратегічні концепції повинні були сприяти просуванню армій Карла XII із Померанії в Польщу, що розв'язало б руки полякам, які орієнтувалися на С. Лещинського. Проте, союзники не змогли здійснити добре сплановану загальну військову акцію [20].

Наприкінці січня хан із 50-тисячним військом рушив з Криму вздовж нижнього Дніпра й потім звернув до Харкова. Серед війська було і кількасот запорожців. Населення не чинило опору, а навпаки міста на Гетьманщині свої гарнізони здавали татарам, та привітно їх зустрічали. Проте, коли орда знаходилась вже під Харковом, хан раптово припиняє військову операцію наказуючи татарам рушати до Криму. Можливо, серед причин, які вплинули на рішення хана є погодні умови, які могли послабити їхню кінноту. Один із синів Девлет-Гірея, кубанський султан, планував взяти Азов, проте як і батько

провалив військову акцію. Субтельний вважав, що в даних випадках винен шведський король. Адже саме Карл XII, доручив татарській легкій кінноті захопити міцно укріплені фортеці. В свою чергу, орда не залишилась нізчим, так як чинила грабунки. Пограбували вони не лише російські землі, а й міста Гетьманщини, особливо постраждав Полтавський полк. Петро I вирішив скористатися цим та за допомогою російської пропаганди переклав всю вину на Пилипа Орлика [79, с.77].

31 січня 1711 р. запорожці з кошовим К. Гордієнком та з провідниками П. Орликом, Потоцьким покинули Бендери. Ця дата вважається початком головної акції на Правобережжі. Козаки, під Рашковом з'єдналися з буджацько-білгородською ордою під командуванням другого сина кримського хана, султана Мегмет-Герая та з поляками, які вирушили з Ясс. За даними Б. Крупницького, запорозців та поляків разом було 7-8 тис., орди - 20-30 тис. [52, с. 27].

Гетьман-емігрант Пилип Орлик покладав велику надію на підтримку українського народу під час походу. Тому ще задалегіть проводив агітаційну політику серед населення. Під виглядом старців та бандуристів, довірені особи гетьмана закликали людей до повстання та приєднання до козацького війська, розповсюджували по всій Україні маніфести Орлика. Дана політика гетьмана дала результат, до запорозців долучалась велика кількість втікачів яка прагнула помсти. Універсали П. Орлика набували великої популярності, тому царські командуючі видали закон, за яким всі звернення гетьмана-емігранта привселюдно спалювались.

Відомо, що Пилип Орлик відправив листа лівобережному гетьману Івану Скоропадському. В листі гетьман-емігрант, схиляв І. Скоропадського до об'єднання, задля звільнення України. Якщо цього не станеться, то українські землі перетворяться в руїни. Орлик запевняв, що для загальної справи готовий зректися титулу гетьмана та передати його Івану Скоропадському: «А якщо Вас зупиняє знак влади (гетьманська булава), який я ношу, то будьте певні, що я для загального добра, передам його Вам, як старшому, знаючи про правдиву

християнську совість ВММ Пана». Скоропадський надіслав відповідь Орлику із побажанням протриматись якнайдовше. Царські шпигуни, які слідкували за І. Скоропадським, звинуватили його у зраді, посилаючись на зв'язки гетьмана із Пилипом Орликом. Про ці скарги Голіцин повідомив Петра I, проте, цар відповів, що довіряє гетьману. Цілком ймовірно, що таким чином, Петро I не хотів ускладнювати ситуацію в Україні перед війною з Османською імперією [95].

Під Рашковом об'єднана армія козаків та татар перетнула землі Правобережної України та впевнено почала просуватися вперед. Вже в лютому військо знаходилось на території між Немировом, Брацлавом і Вінницею. Як вже зазначалось, жителі Правобережної України підтримували Орлика, без бою здавались міста [52, с. 27].

Це розумів і Петро I. На початку травня цар надіслав листа О. Меншикову, в якому йшлося, що П. Орлика підтримує вся «задніпровська» Україна [88, с. 31].

Такі правобережні полки як: Канівський, Корсунський, Торговицький, Чигиринський, Богуславський, Кальницький, Уманський, переходили на бік гетьмана-емігранта та визнавали його титул. Прибувши до Києва, Самусь, син богуславського полковника заявив, що міщани і козаки переходять до Пилипа Орлика. На Лівобережній Україні теж почались заворушення [21, с. 301].

В період піднесення походу, в таборі союзників виникли суперечності. Внутрішні проблеми проявились в розбіжностях думок Пилипа Орлика та Йозефа Потоцького.

Конфлікт між двома воєначальниками полягав у тому, що Потоцький планував дістатися кордонів Польщі, а Орлик, в свою чергу, сподівався взяти під контроль Правобережжя України. В даному протистоянні стратегій шведський король підтримав Й. Потоцького. Татари схилились до підтримки плану гетьмана емігранта. «Кінець-кінцем заміри Орлика і бажання татар переважили. Вирішено було йти на схід, в напрямі Дніпра. З цього часу почалося сильне ворогування між польським і українським шефами.

Конфлікти бували й раніше, але здебільшого персонального характеру. Тепер перевага Орлика почала непокоїти київського воєводу. Обидва почали скаржитись Карлу XII один на одного. Орлика ображала сваволя Потоцького; Потоцький, з свого боку, вказував на те, що Правобережна Україна завжди належала до Польщі і не повинна перейти в руки козаків». Слід зазначити, що суперництво між ними виникало і до спільного походу. Шведський король, аби не загострювати ситуацію, у своїх зверненнях до поляків не заявляв хто ж з них головнокомандувач союзницьких військ. Лише зазначав, що Й.Потоцький очолює військо Польського королівства [10, с. 40].

Петро I видає наказ, за яким І. Скоропадський повинен скерувати козацьке військо проти Пилипа Орлика. Головнокомандувачем царського війська став генеральний осавул Бутович. В лютому 1711 р. Орлик спочатку просунувся на схід до Звенигородки, пізніше змінив маршрут на північний захід. У битві під Лисянкою союзне військо розбиває армію Бутовича. Головнокомандувач царського війська здався в полон. Задля того, щоб генеральна старшина Гетьманщини не перейшла на бік Пилипа Орлика, Петро I у Глухові зібрав всіх жінок правлячої старшини та утримував їх як заручників. Серед них була і дружина гетьмана Івана Скоропадського. На Правобережжі схожу політику проводив київський генерал-губернатор князь Дмитро Голіцин [20].

Наступною стратегічною метою була Біла Церква – найкраща фортифікаційна споруда Правобережжя. 18 березня, як зазначає Б.Крупницький, об'єднане військо опинилось біля Білої Церкви. Союзники просувались дуже повільно, це було зумовлено проблемою продовольства. Труднощі постачання загострилися внаслідок конфлікту між П. Орликом та Й.Потоцьким [52, с. 29].

Облога Білої Церкви почалась 25 березня. Козаки разом із татарами швидко захопили околиці. Фортеця хоч і мала невелику залогу, проте, була добре забезпечена всім потрібним для оборони. Ускладнювало облогу й те, що гетьман-емігрант не мав важкої артилерії. Штурм замку тривав три дні, і

закінчився поразкою для союзної армії. Ця невдача суттєво змінила ситуацію. Татари з огляду на обставини, вирішили діяти на свій розсуд [52, с. 30].

Білгородська орда розпустила свої війська по Наддніпрянщині та почала брати ясир, руйнувати села і міста, обкрадаючи українців, руйнували церкви. Польські загони Потоцького направились до Волині, а козацькі полки Правобережжя, які раніше приєднались до війська гетьмана-емігранта подались рятувати людей з полону. В свою чергу, Пилип Орлик був змушений вирушити до Фастова [88, с. 32].

До причин, які спонукали хана на такі дії можна віднести погодні умови, а саме – танення снігів, що могло призвести до значного виливу рік. До того ж у самому таборі татар були внутрішні конфлікти. Вони полягали в тому, що інтереси кочових ногайських ханів та провідних мурзів, не співпадали з інтересами Девлет-Гірея. Також, слід пам'ятати, що основою ногайської економіки був ясир та грабунки [79, с. 80].

На території Слобожанщини, кримський хан зазнав успіху. Татари та запорожці, поселилися по р. Самарі та розпочали похід на Слобідську Україну наприкінці січня, який тривав декілька тижнів. Ще на початку походу союзницькі війська зруйнували Ізюмську лінію. Спалили Нову Водолагу. Перекоп, Валки, донищили Коломак, який був спустошений ще в 1709 р. військами Карла XII. Слобідське козацтво було розкидане по величезній території, перебуваючи в складі корпусів царської армії, а вдома залишалося лише кількост козаків на чолі з охтирським бригадиром Ф. Осиповим який просив Петра I про допомогу, акцентуючи на тому, що рядові мешканці полків, які мають багато родичів на Гетьманщині, можуть підтримати Пилипа орлика та влаштувати різанину старшині, яку багато хто з них сприймав як представників царського уряду [42, с. 20].

Такі думки розділяли і старшини Харківського полку, які вже після відступу татарсько-українських військ писали до бригадира слобідських полків Федора Шидловського. Разом із ханом діяли загони козаків очолюваних кошовим Алістратенком, та ватажками Фляком та Нестулеєм.

Саме вони розповсюджували листи гетьмана-емігранта серед місцевого населення та закликали підтримати союзницькі війська, тим самим повставати проти царського уряду. Дані дії мали позитивні наслідки для козаків, адже населення Водолаги підтримали Орлика та мирно здали місто. Було вирішено відправити міщан на південь, до р. Самари, там де вони повинні були оселитися. Але плани були нереалізовані так як на козаків напав Петро Кованько. Полтавський військовий суддя обурений вчинками міщан, вирішив повернути їх на Слобожанщину. І всіх хто здійснював опір, карали силою зброї. За наказом Д. Голіцина, київського генерал-губернатора, кожного десятого мешканця Нової Водолаги було страчено, а інших з жінками та дітьми заслано [42, с. 20].

Зрада Кримського ханства несла за собою погані наслідки для України. Пилип Орлик, дізнавшись про наміри татар, спробував зупинити хана, він вказав Девлет-Гірею, на основні пункти січневого договору. Також нагадав і про обіцянку шведському королю, брати в ясир лише противників. Але ці дії не мали результату. Орлик все ж таки не здавався, і вирішив апелювати до Агмеда III. Турецький султан видав наказ, за яким Девлет-Гірей мав звільнити полонених [88, с. 33].

П. Орлик дістався Бендер вже наприкінці квітня. На півночі шведські війська теж не виконали план Карла XII. Шведські загони знаходячись в Померанії не змогли покращити свого становища. Лише у червні 1711 р. А.Шмігельський, через бранденбурзьку смугу здійснив рейд до Польщі. Дібравшись до Торна, Шмігельський проводив політику партизанщини. Проте, через велику кількість військ Петра I, на території не відбулось жодне повстання [52, с. 31].

Протягом другої половини 1711–1712 рр., Петро I й гетьман Лівобережжя Іван Скоропадський, за домовленістю з королем Августом II переселили з Правобережжя на Лівобережну Україну близько 200 тис. людей. Гетьман-емігрант 10 березня 1712 р. пише листа до великого візира

Османської імперії, де описує знелюднену та спустошену Правобережну Україну.

Пилип Орлик попри невдалий похід не відмовлявся від своєї ідеї. Наприкінці 1712 р., гетьман відправив на Правобережжя підрозділи козаків, які очолював наказний гетьман Д. Горленко. Але вони зазнали поразку від військ Августа II у битві під Уманню 4 грудня. Пізніше їм вдалося затриматись на Правобережній Україні до 1714 р. [88, с. 34].

Отже, похід Пилипа Орлика закінчився невдачею. І виникає питання чому так сталось, адже гетьман емігрант проявив себе як досвічений дипломат. А його військова акція мала достатньо хорошу політичну підготовку.

Б. Крупницький зазначає, що на поразку вплинули декілька факторів. Один із них шведський, який полягає в тому, що проживаючи в Бендерах, Карл XII вже не мав власної армії (більша її частина перебувала в полоні під Переволочною). Єдиною допомогою зі сторони шведів були інструктори й старшини-дорадники які підтримували Орлика, але цього було замало, адже гетьман-емігрант в першу чергу потребував військової допомоги. Таким чином, шведський протекторат не мав змоги реалізувати заплановану акцію. Готуючись до чергового протистояння з Петром I, турки не змогли надати гетьману-емігранту допомогу. Адже для них, військова акція на Україні несла другорядне значення. Тому відсутність великої армії, змусила Пилипа Орлика опиратися на татар. Татари відомі своєю кіннотою та жагою до грабунків. Орлик передбачав небезпеку, тому взяв в татар обіцянку поводитись на території України як союзники. На жаль, союзники не виконали даних обіцянок. Так як кіннота, призначена для наїзду й маневрової війни, татарське військо не змогло пристосуватись до поступового систематичного опановування територією [65].

Ще одним, не менш важливим аспектом, на думку дослідника, є непрості відносини гетьмана із запорожцями. Після Полтавської битви запорожці опинились в скрутному матеріальному становищі. Протягом 1710 р. вони просили допомогу в шведського короля. Проте як відомо, Карл XII беручи

кошти під великі відсотки, і сам потрапив у боргову яму. Османська імперія виділяла кошти запорожцям, шведам та поляками на витрати, але їх не вистачало. Оголосивши війну з Петром I, Порта наприкінці 1710 р. вирішила призначити Карлу XII більшу грошову допомогу, але і ці кошти не вирішили фінансових проблем [65].

Лельгефель, будучи пруським резидентом в Польщі, слідкував за становищем союзників шведського короля і часто доносив про них своєму королеві. Влітку 1710 р. він повідомляв: «шведів у Карла XII 500 людей, вони живуть у великих злиднях; кількість козаків – 2,000, поляків – 2,000. Польська мізерія гірша за шведську й козацьку: вони примушені продавати останню свою амуніцію (*le reste de leurs equipages*), щоби мати щось на прожиток (*pour leur subsistence*)». Аналізуючи доповідь Лельгефеля з 17 вересня 1710 р., Борис Крупницький зазначає, що польські війська, очолювані київським воєводою Потоцьким, знаходячись в Яссах, просили Карла XII допомоги у вирішенні фінансових проблем. Також погрожували, що якщо нічого не отримають, доєднаються до коронної армії Польщі. Реляції з 24 вересня повідомляють про погіршення становища військових, а в дописах 22 жовтня йдеться про те, що велика частина польського війська, перейшовши Дністер, з'єдналися з коронною армією Польщі. Воєначальник Б. Шереметєв в своєму журналі так описує свідчення Івана Небельського, взятого в полон поляка: «Воєвода кievській и Орликъ, и кошевой въ Немировъ прошли ныне неділя, а войска при воеводъ поляковъ и ліп-ковъ 3,000, и большая половина безъ ружья, токмо при немъ 4 пушки; да при Орликъ и кошевомъ запорожцевъ 4,000, у которыхъ ружья н-втъ же, понеже, будучи въ Бендеръ и идучи изъ Бендеръ, отъ голоду продавали...» [65].

В свою чергу відносини Польщі із Московським царством були досить неоднозначними. У квітні 1710 р. Варшавська Вольна рада визнала владу Августа II. Водночас польські шляхтичі затвердили Вічний мир у 1686 році та Вічний оборонний союз у 1704 році, таким чином остаточно визнавши західні кордони Речі Посполитої, включаючи землю України («по Дніпру»). Це було

зроблено в обмін на згоду Московського царства вивести свої війська та козаків з Правобережної України. Проте через оголошення Османською імперією війни проти Московської держави, виконання польсько-московської угоди на деякий час затягнулося.

З огляду на турецьку загрозу, у лютому 1711 р. у Москві почалися регулярні переговори між Петром I та Польщею. Голова польської делегації К.Волович одразу заявив. Що договори 1686 і 1704 рр. можуть бути ратифіковані лише за умови виходу військ Москви та козаків зі східного воєводства Речі Посполитої. Цього не сталося, тому поляки посилили свої вимоги: окрім повернення Білої Церкви, Фастова, Брацлава, Немирова та Богуслава, вони вимагали також звільнення: російськими гарнізонами Полоцька, Бихова, Вітебська, а також Вільнюса й Риги з окремими прибалтійськими територіями. А також виплата грошової компенсації та розмежування земель під Києвом, Стародубом та Великими Луками. Тільки в цьому випадку, як сказав польський посол. Річ Посполита може розгорнути 62-тисячну армію для допомоги царській армії в боротьбі з турками. Канцлери Г. Головкін та П. Шафіров не погоджувались на відання прибалтійських і білоруських міст, але в разі долучення польсько-литовських сил до військових дій проти Туреччини, обіцяли негайно повернути Польщі українські міста Правобережжя в разі приєднання польсько-литовських сил до військових дій проти Османської [86, с. 408-409].

Отже, дані документи дають можливість скласти картину тогочасного становища української еміграції. Пилип Орлик, незважаючи на голод, хвороби, продаж амуніцій, заручившись підтримкою татар, наважується здійснити похід на Правобережну Україну. Поразка не змусила гетьмана-емігранта відступити. П. Орлик і надалі бажав звільнення українських земель, шукаючи нові шляхи здійснення своїх планів.

1.3. Прутська мирна угода 1711 р.

Похід Пилипа Орлика на Правобережну Україну хоч і закінчився невдачею, проте сильно збентежив Петра I. Влітку 1711 р. цар зі своїм військом направився до кордонів Молдавського князівства. Петро I планував заручитись підтримкою православних сил у Дунайських князівствах, Болгарії, Угорщині, Греції [78, с. 52].

Данський посол, згадував, що запорожці, за наказом гетьмана-емігранта, перешкоджали цареві дістатись Прута. Юст-Юль, зазначав, що козаки під проводом К. Гордієнка, напали на військовий табір царя та забрали понад 700 возів з борошном та хлібом [87, с. 36].

10 червня 1711 р. кіннота під командуванням генерал-фельдмаршала Б. Шереметєва увійшла до Молдавського князівства. Господар князівства, Д.Кантемір в свою чергу підтримав російське військо. 28 червня відбулась військова нарада, на якій було вирішено відправити кавалерійський підрозділ під командуванням генерала К. Ренне до Валахії, перейшовши через Прут рухаючись до Дунаю. 4 липня до військової частини Б. Шереметєва долучилась армія на чолі Петра I. Як зазначає В. Станіславський, військо налічувало понад 38 тис. осіб та мало 122 гармати. Армія Османської імперії налічувала 120 тис. осіб і 440 гармат. Очолював турецьку армію великий візир Балтаджи Мехмет-паша [78, с. 52].

Протягом червня 1711 р. армія Османської імперії переправилася через Дунай в місто Ісакча. А Бендери охоронялося окремою військовою групою. Переправу охороняв великий загін у 10 тис. осіб. В ніч з 8 на 9 липня основні підрозділи армії Мехмет-паші переправлялися з лівого берега Прута на правий, де їх чекав кримський хан Девлет-Гірей II, зі своїми загонами які налічували понад 30–35 тис. осіб [78, с. 53].

Головний бій відбувся 8 липня 1711 р. Під час якого союзницькі війська татар, турків, українців і шведів оточили московських стрільців. Це дало змогу об'єднаним підрозділам звести навколо війська Петра I земляні вали на яких було встановлено гармати. В ніч з 9 на 10 липня тривало бомбардування армії

Петра I, внаслідок цього загинуло понад 3 тис. людей. Очікуючи полону, в таборі царя почали палити секретні документи. Сам Петро I згадував, що під Прутом з ними «майже так трапилося, як зі шведами під Полтавою» [87, с. 37].

За порадою своєї дружини Катерини, Петро I вирішує підкупити великого візира, укласти із турками мирну угоду і тим самим звільнитись з полону. На переговори із візиром було відправлено П. Шафірова. Посол впорався із дорученим завданням і Мегмет-паша погодився зняти облогу за 850 кг золота. На знак подяки дружині за пораду, Петро I у 1712 р. заснував орден Святої великомучениці Катерини, за іншою назвою орден «Визволення» [78, с. 38].

Прутський мирний договір між Османською імперією та Московською державою був підписаний поблизу Прута у липні 1711 р. В договорі йшлося про те, що цар повинен зруйнувати нові фортеці у Нижньому Подніпров'ї та Приазов'ї, також віддати туркам Азов. Одним із ключових питань було політичне становище українських територій. Друге положення московського варіанту договору від 12 липня стверджувало: «в польские дела Его Царское Величество мешаются, також и их казаков и запорожцев, под их область принадлежащих и у хана крымского сущих, беспокоивать и в них вступаться не изволит и от стороны их руку отымают» [85, с. 409].

За договором, Петро I, на користь гетьмана Орлика і кримського хана, відмовлявся від Правобережної України, про Лівобережну Україну в угоді не йшлося. Проте, стаття, що стосувалась України була складена дещо неоднозначно, тому, кожна зі сторін трактувала її по різному. Прутський договір зобов'язав царя не втручатися в польські справи. Натомість Османська імперія погодилась допомогти Карлу XII дістатись Швеції [87, с. 38-39].

Мирні переговори проходили без участі Пилипа Орлика. Гетьман-емігрант не перебував у турецькому таборі, так як був затриманий шведським королем.

Того ж дня царська армія вирушила на північ у бік Поділля. Як зазначає Л. Мельник, армія внаслідок виснаження та голоду. Щодня втрачала понад

300-400 людей. Турки призначили для царського війська 12-тисячну охорону, проте це не зупиняло татар та запорожців, які набігали на московські підводи та брали полонених аж до Немирова. До намету Мехмет-Балтаджі прибув шведський король, який вимагав затримання для Петра I. Проте Карл XII не мав великої армії та не брав активної участі у війні, відповідно до цього не зміг домовитись про перегляд Прутського договору [57, с. 25].

23 вересня 1711 р. Петро I видає наказ, в якому йдеться, що Правобережжя слід залишити поляками. Водночас козаки, полковники, рядова козацька старшина, та інші зі своїми родинами повинні переселитись на Лівобережжя. Багато людей добровільно переходили на лівий берег, так як обирали між козацькими панами та польськими. Всіх інших насильно переселяли полковники. В. Антонович вважає, що даним указом цар хотів залишити Правобережну Україну у такому спустошеному становищі, в якому вона була до 1638 р. [1, с.191].

Цікавість турків до українського питання була зумовлена бажанням Османської імперії скориставшись послабленням Московської держави, закріпитись у Причорномор'ї. Для цього вони відновили проєкт створення васальної козацької держави в Україні. Спроби створити таку державу здійснювались тричі: за гетьманування Богдана Хмельницького (1648–1657), Юрія Хмельницького (1659–1663) та Петра Дорошенка (1665–1676). Проте, втручання Московської держави в українську внутрішню політику завадили Османській імперії [79, с. 83].

Порта, обіцяючи віддати Пилипу Орлику українські землі запросила його до Стамбулу. Але Карл XII намагався затримати козаків, так як був обурений підписаною мирною угодою із Петром I. Гетьман, знаходячись напівдорозі до Стамбулу, був змушений через погрози шведського короля повернутись назад. Даний вчинок Орлика обурив козаків, які хотіли аудієнції в турецькій столиці. Тому було вирішено відправити до Стамбулу козацьку делегацію у складі прилуцького полковника Дмитра Горленка, генерального судді Кліма Довгополова, генерального писаря Івана Максимовича,

генерального осавула Григорія Герцика і кошового отамана Костя Гордієнка [57, с. 27].

Козацька делегація отримала від Орлика інструкцію, яка була написана ним 3 листопада 1711 р. у турецькому містечку Баба. Вона складалася з 10 статей. В ній йшлося про те, що турецький уряд повинен зафіксувати визволення українських територій від влади Петра I, та передати їх Орлику. «...При чім Порта затверджувала союзний трактат, укладений між Кримом і Військом Запорізьким, та видавала асекураційний документ, подібний до того, який отримав Орлик від шведського короля. В ньому мало бути забезпечено, що Україна обох боків Дніпра з цілим Запорозьким Військом і з усім українським народом визнається на вічні часи країною, незалежною від усякого зовнішнього господаря, без данин і васальності, з забезпеченням невтручання Порти до внутрішніх справ України, з непорушністю українських свобод, законів, привілеїв і кордонів. Гетьман Війська Запорозького завжди вибиратиметься вільними голосами, без права зміщення його з боку султана. Спеціальним привілеєм мали бути забезпечені права і привілеї низового війська запорозького. Український народ і запорозьке військо й далі мали залишатися під протекцією шведського короля. Це була вимога незалежності України, що мала стояти лише під формальним протекторатом турецького султана» [81, с. 34].

Орест Субтельний зазначає, що в інструкції йшлося і про такі побажання:

- повернення усіх полонених. Передусім це стосувалось запорізьких посильних затриманих перед Полтавською битвою, та козаків які були відправлені до Петербурга на працю;
- дозвіл повернутися на українські землі, сім'ям, що виступали проти царя і були затримані;
- передача козакам фортець, які раніше були окуповані військами Петра I;
- компенсація збитків завданих Війську Запорізькому;
- артилерія повинна була і надалі залишатись на території України [79,

с. 85].

В інструкції були пункти які мали регулювати відносини України з Османською імперією:

- турецька армія не мала право окупувати українські фортеці;
- заборонявся будь-який релігійний утиск з боку Порти;
- панівною релігією в Україні проголошувалась православна віра, під зверхністю Константинопольського патріарха;
- запорожцям повинні повернути право полювати та рибалити аж до Очакова;
- в Османській імперії купці з українських земель отримають рівні права із мусульманськими;
- Порта не могла впливати на вибори гетьмана в Україні [79, с. 85].

В перебігу вищезгаданих подій в Царгороді відбулась зміна уряду. Шведські емісари доповіли султану про діяльність візиря під час «прутської» операції. Було вирішено звільнити Баталджи пашу з посади. Його наступником став командант яничар Юсуф паша. Проте, новий візир не був прихильним до шведського короля та відразу розпочав переговори з Петром I. Насамперед Юсуф паша вимагав від Московської держави виконання прутського мирного договору.

В грудні 1711 р. Портою було створено документ, який мав регулювати дипломатичні відносини між Україною та Османською імперією. Документ отримав назву «Привілеї Ахмеда III Війську Запорозькому 1711 р.» Основні положення привілей були такими:

- Пилип Орлик визнавався гетьманом України Обох Боків Дніпра та Війська Запорозького;
- козаки підлягатимуть вічному правлінню Ахмета III, матимуть статус підданих, але не будуть платити податки;
- право виборів гетьмана залишиться за козаками;
- П. Орлик повинен надавати постійну військову допомогу Порті [69, с. 318-320].

Московська держава була стурбована такою діяльністю української делегації. Тому П. Шафіров запропонував вплинути на членів делегації через їх родини, а саме провести каральні акції. І вже 8 квітня 1712 р. царським канцлером Головкіним було видано указ, який повідомляв: «Оскільки боговідступник, зрадник Орлик і з ним багато інших донині в області султана турецького живуть, а деякі в самому Царгороді перебувають, що викликає велику підозру, і не можна інакше розсудити, що вони на утримання себе там одержують кошти з України від своїх родичів... притім і кореспонденції і пересилання між собою мають, чого важко допильнувати й припинити, доки вони там на Україні житимуть. Через це наказав великий государ всіх зрадників, які нині живуть в турецькій землі й по багатьох умовляльних грамотах царської величності і обнадіюванням у прощенні вини їхньої у вітчизну свою не повернулись, список їхніх імен до цього додається, жінок і дітей їхніх і матерів і братів вислати до Москви для нагляду і веліти там жити, доки загроза з боку турецького мине...» Але ці дії не призвели до очікуваного результату, так як родичі звинувачених були вже давно заарештовані та перебували в засланні [79, с. 89].

В той час Іван Скоропадський отримує листа від прилуцького полковника Дмитра Горленка. Прозимувавши всю зиму в Константинополі Горленко зробив висновок, що мир між Османською імперією та Московської державою не залишив мазепинцям надії на допомогу турків. Тому, повернувшись до Молдови прилуцький полковник пише Скоропадському першого листа, в якому просить заступитися за нього перед царем. В листі Д.Горленко описує себе як жертву насилля та обману, тому його вчинки були вимушеними [46, с. 660].

В другому листі прилуцький полковник повідомляє І.Скоропадського, що кримський хан прагне відіслати його на Правобережжя, в такі полки як: Канівський, Чигиринський. Черкаський. Він заявляв, що ця подія стане для нього довгоочікуваною причиною перейти на сторону Петра І. Також залишаючи територію Османської імперії, запевняв Горленко, він видасть

універсал до народу із закликом не признавати турецьку владу. Якщо ж хан вирішить не відправляти його на Україну, полковник спробує дістатися українських земель через Польщу, але якщо цар буде підтримувати його. Микола Костомаров вважає, що ці листи були написані у стані відчаю, адже козаки розуміли, що не отримають від Османської імперії очікуваної допомоги [46, с. 661].

Іван Скоропадський у свою чергу не поспішав вірити словам прилуцького полковника. Згодом його сумніви підтвердились, коли до рук гетьмана потрапив лист Дмитра Горленка написаний Пилипу Орлику. Лист був доставлений переволочанським козаком Ковальчуком, який отримав його від К. Гордієнка коли той прибув із Бендер на Січ. В листі Горленко переконував гетьмана просити в кримського хана допомоги. Зважаючи на це, прилуцький полковник так і не отримав відповідь Москви.

Петро I чітко розумів, що не зможе воювати на двох фронтах: шведському й турецькому. Дізнавшись, що Ахмед III весною 1712 р. планує військову акцію на території України, цар вирішує виконати перші положення Прутського мирного договору. Насамперед було зруйновано фортеці на Дніпрі, Таганрог, Озів. Такі дії з боку Московської держави, дещо пом'якшили їх дипломатичні відносини з турками, тому замість війни почались переговори. Знову постало питання щодо реалізації інших положень Прутського договору, а також виведення військ Петра I з території України. В П. Орлика з'явилась надія на звільнення українських земель, але черговий підкуп, зі сторони царя, змінює ситуацію не на користь гетьмана-емігранта [72, с. 20].

5 березня 1712 р. Ахмед III оприлюднює новий привілей Війську Запорозькому, де зазначає, що Пилип Орлик є гетьманом лише Правобережжя. Відповідно до цього, лівобережна частина залишається під владою Петра I. І вже через місяць, 5 квітня 1712 р., Османська імперія підписує договір із Московською державою. За даною угодою, Петро I повинен вивести свою армію з Правобережжя та не втручатися у справи козаків, що проживають на

Правобережній Україні та в Запорозькій Січі. Натомість султан гарантував Москві володіння Лівобережжям та Києвом з його околицями. Договором також передбачалось виведення військ Петра I з території Польщі та виїзд шведського короля з Османської імперії [81, с. 40].

Договір султана з Петром I став важким ударом для гетьмана-емігранта. Але Орлик не полишав надію на звільнення всієї України. Саме в цей період він пише дві відомі праці: «Вивід прав України», та «Маніфест до європейських урядів». Аналізуючи їх, можна зрозуміти, що гетьман готував нову європейську акцію [52, с. 33-34].

4 квітня 1712 р. з-під пера Орлика з'являється праця «Маніфест до європейських урядів», яка містить опис політичних та економічних зв'язків України із Московською державою. Події розпочинаються від гетьманування Б. Хмельницького і аж до союзу І. Мазепи зі шведами. Метою даної праці, є пояснити європейським правителям, чому ж Пилип Орлик услав домовленості із Портою «Його високість [Ахмед III – Ю. Ф.] запевнив нас, що не планує ні завоювати, ані включити Україну до своєї імперії, а прагне відновити цю державу згідно з її колишнім устроєм, з тим, щоб відгородити Оттоманську імперію від держави царя Московського, позаяк їхнє близько сусідство стає причиною великих і кривавих війн: таким чином, якщо на перший погляд ми виглядаємо прибічниками оттоманських сил, із цього не мусить впливати, ніби ми з'єдналися з турками задля завоювання християн; ідеться лише про очікування часу, коли ми зможемо очолити всю козацьку армію, аби з поміччю Божою трудитися заради визволення нашої Вітчизни від ярма, під яким вона стогне вже стільки років» [49, с. 381].

Також цікавим документом гетьмана є «Вивід прав України», де обґрунтовувались національно-державні права України перед урядами Європи. Аналізуючи даний документ, В. Замлинський вважав: «Вивід прав України» необхідно вважати й першим узагальненням історичних подій в Україні, яке не було уражене концепцією «єдиної і неділимої Росії» [43, с. 353].

Пилип Орлик, наголошуючи на право мешканців українських земель бути суб'єктом, а не об'єктом міжнародного права і юрисдикції, зазначає: «Але найсильнішим і найнепереможнішим аргументом і доказом суверенності України є урочистий союзний договір, заключний між царем Олексієм Михайловичем з одного боку та гетьманом Хмельницьким і Станами України з другого. Трактат цей уложений в 1654 р. і підписаний уповноваженими представниками, призначеними для цього обома сторонами. Цей, такий урочистий і докладний трактат, названий вічним, повинен був, здавалося, назавжди установити спокій, вольності й лад на Україні. Це дійсно так і було б, якби цар так само сумлінно виконав би його, як у це вірили козаки» [48, с. 382-383].

Праці Пилипа Орлика характеризують його як досвідченого дипломата та міжнародного діяча, який підносив «українське питання» на міжнародну політичну арену. Аналізуючи невдалий похід 1711 р. і тогочасну міжнародну ситуацію, гетьман-емігрант розумів, що ще довго не отримає реальну владу на Правобережжі. Адже на цю територію претендувала і Польща.

Соліман, новий візир Османської імперії, був збентежений тим, що Петро I не вивів війська із території Польщі. Тому в листопаді 1712 р. оголошує війну Московській державі і наказує Орлику виступити на Правобережжя. Гетьман-емігрант неохоче відправив частину своєї армії. Дипломатичні відносини шведського короля із Османською імперією були в напрузі понад рік. Ситуацію ускладнювали військові акції шведів у Померанії та розбіжності в політиці щодо польських земель. 1 лютого 1713 р. сталася битва між шведським королем та турецькими військовими. Внаслідок вищезгаданих подій, Карла XII вислали з Бендер. Шведський король зупинився в місті Доматиці, де перебував в статусі напівполоненого. Цілком зрозуміло, що ситуація склалась не на користь козаків. В другій половині 1713 р. кримський хан Давлет-Гірей видав наказ, за яким козацьке військо повинно вирушити на Правобережжя. Там вони знаходились аж до кінця 1714 р. [20].

Царський уряд не хотів війни із Османською імперією. Тому вирішує залучити до справи голандського драгомана Тельса, людину із посольства в Константинополі, і через нього підкупити людей наближених до султана. Турецький уряд вирішив, що погодиться на мир із Москвою тільки тоді, коли буде виконано два пункти Прутського договору:

- поновлення щорічної данини Кримському ханству;
- проведення кордону між річками Орелю та Самарою, та поселення за ним козаків, які не признавали влади царя [72, с. 22]

Щоб не платити данину, Шафіров пропонує хану 30 000 левків, а також запевняє, що Петро I постійно відправлятиме хану дорогі подарунки. Хана не влаштувала пропозиція московських послів, він і надалі, погрожуючи, вимагав виконання двох пунктів. Шафіров повідомив, що Московська держава згідна провести кордон, проте категорично проти поселення козаків [72, с. 22].

За таких умов війна була неминучою, а отже в Пилипа Орлика та в його оточення знову з'явилися надії на здійснення своїх планів.

Новий візир Алі-паша, 4 червня зібрав нараду, куди запросив офіцерів та вельмож. На порядку денному постало питання чи варто починати війну із Московською державою. В. Різниченко пише, що присутній на нараді муфтії запевняв, що війна буде незаконною, адже Петро I виконав всі пункти договору. Така позиція муфтія була зумовлена тим, що за підтримку царя, Шафіров пообіцяв йому 10 000 левків та хутро соболя. Дізнавшись, що всі учасники наради підтримали муфтія, султан погоджується укласти 25-літній мир із Московською державою [72, с. 22].

Отже, після поразки Петра I під Прутом, в козаків з'явилася надія на звільнення України. Порта прагнула, скориставшись послабленням Московської держави, закріпитись у Причорномор'ї. Прутський мирний договір стосувався і України. Але як бачимо, він складений досить неоднозначно, що згодом призвело до непорозумінь Османська імперія

обіцяла віддати гетьману українські землі, проте Петро I за допомогою хитрощів та підкупу зумів укласти із Портою 25-літній мир.

Розділ II. Дипломатичні відносини гетьмана із державами Західної Європи

2.1. Діяльність П. Орлика у Швеції 1714-1720 рр.

Залишаючись в Бендерах, Пилип Орлик планував налагодити стосунки із Польщею. Він хотів щоб козаки, осівши на Правобережжі, отримали від польської влади юридичне визнання. Взамін гетьман-емігрант допускав об'єднання під владою Речі Посполитої двох частин України [20].

Проте, Польща не хотіла воювати із Московською державою, а Османська імперія із Польщею. Тому посол польського короля Августа II в Стамбулі 22 квітня 1714 р. уклав договір з турецьким урядом. В ньому йшлося про те, що Правобережжя залишається під владою Польщі. Така політична ситуація не влаштувала козаків, які не хотіли віддавати свої землі та знаходитись під її поляків, їх позицію підтримала і Січ. Невдоволення зростало, яке в лютому 1714 р. переросло в битву між запорозькими козаками й хоругвами польської коронної армії, і як наслідок козацьке військо було розгромлено. Незважаючи на поразку, сутички продовжувались, тому великий візир видав наказ за яким, повстанцям загрожувала страта. Даний вчинок візира поклав край масовому перебуванню козаків на Правобережній Україні [20].

Варто зазначити, що Пилип Орлик опинився у важкому становищі. Він розумів, що мир Османської імперії із Москвою відклав вирішення українського питання на невизначений термін. Проте, його пригнічувала не тільки політична сторона, а й економічна. Турецька влада перестала надавати гетьману грошову допомогу та продовольство. В. Різниченко пише, що раніше гетьман щоденно отримував: «100 хлібів, 60 хунтів баранини, 90 хунтів волів'ячого м'яса, 30 хунтів рису, 12 хунтів масла, 6 хунтів меду, 6 хунтів свічок, 15 хунтів соли, 15 кварт вина, 20 кварт пива, 3 кварта оцту, 21 хунт пшенишного борошна, 60 горців збіжжя, 3 хури сіна, 3 хури дров і инш» [72, с. 23].

В даний період гетьман все частіше опиняється в стані відчаю. Його близьке оточення стрімко зменшується, адже люди шукаючи кращих умов, залишали Бендери. Гетьмана не покидають думки, чи все він робить вірно? Чи Україна зможе стати вільною? Останні надії Орлик покладав на Карла II, який у листах кликав його з собою. Так і закінчився бендерський період життя і діяльності гетьмана-емігранта.

Збираючись до шведського короля, Орлик 27 листопада 1713 р. відправляє свого останнього листа з Бендер до радника закордонної експедиції Швеції Мілерна. В. Різниченко зазначає, що: «Орлик порівнює свій від'їзд з Бендер з виходом жидів з Єгипету від варварського народу» [72, с. 24].

В червні 1714 р. П. Орлик дістався Доматиці і вже звітти вирушив у Європу. Разом з ним Туреччину залишили: брати Герцики, Григорій, Іван та Панас, Андрій Войнаровський, Федір Мирович, Клим Довгополий, Федір Нахимовський, священник Порфеній, Федір Третяк. Максимович, Горленко та інші скориставшись царським помилуванням, повернулися на Лівобережжя. З собою гетьман взяв всю свою сім'ю: дружину Анну, дочок - Настю, Марту й Варвару, синів – Якова, Григорія та Михайла. Яків та Марта народилися в Бендерах. Хрещеним батьком Марти був С. Лещинський, а Якова – Карл XII, який з цієї нагоди обіцяв гетьману 20 000 талерів [46, с. 677].

Українська еміграція рухалась через Відень і через Істад. Грошей на пересування не вистачало. В 1715 р. у Відні гетьман від короля отримав 1000 імперіалів, але цієї суми не вистачило. В листі від 23 січня, що був призначений для Мілерна дізнаємось, що гетьман не мав грошей навіть на коней. До Істаду гетьманський двір прибув у травні 1715 р. Тут гетьман просив протекції в губернатора провінції Сконе Буреншельда [72, с. 25].

Цього ж року гетьман, як і обіцяв шведському королю, разом із сином Григором приймає участь у битві під Штральзундом. Щодо Григора, то батько планував відправити його на науку в університет Упсали, проте був змушений віддати до університету в Лондоні, під протекцію Андре Ріделіуса, професора метафізики [80, с. 460].

Деякий час сім'я Орликів перебувала на острові Рюген, там народилась їхня дочка Марія. Її хрещеною матір'ю була королева Ульріха Елеонора. Наприкінці 1715 р. гетьманський двір дістався Швеції, де отримав помешкання в Крістіянстаді [72, с.25].

В розпорядженні губернатора Карла-Густава Шите до магістра м. Крістіянстад йдеться про те, що Орлика слід заселити в помісті начальника митниці в Огусі [83, с.152].

Під час перебування в Крістіянстаді ще більше погіршилось і до того складне матеріальне становище гетьмана. Сам гетьман часто писав «про крайню розпуку, яка готова привести мене до смерти, бо я знищений цілком, від голови до ніг». Шведський король призначив йому щорічну пенсію в 13 000 срібних талерів. Але цієї суми не вистачало, адже Пилипу Орлику потрібно було утримувати свою сім'ю, співробітників. Йому не вистачало, як сам зазначав гетьман, навіть на хліб, дрова, світло. Живучи в таких умовах Орлик починає заставляти свої дорогоцінності, державні клейноти та інші дорогі речі. Щоб покращити фінансову ситуацію в родині, гетьман-емігрант вирішує вимагати від уряду Швеції повернення коштів взятих Карлом XII з державних фондів України під час перебування в Будищах, а саме 60 000 талерів. Але Орлик знову нічого не отримав, так як на цей фонд претендувала і пані Войнаровська, яка після смерті чоловіка теж емігрувала до Швеції. Варто зазначити, що саме з нею сім'я Орликів мала постійні суперечки. Покращити матеріальне становище намагалась і дружина гетьмана. Звертаючись в 1717 р. до фон Мюллерна, Анна зазначала її старша донька досі без нареченого так як немає приданого, а старші сини хоч і отримали дозвіл вчитись в Упсальській Академії, проте не мають змоги відвідувати її, тому зараз сини знаходяться вдома [52].

Гетьманський двір складався із двадцяти чотирьох осіб. Жили вони в старій будівлі не оснащених необхідними побутовими речима. Особливо важко було взимку, четверо слуг не маючи своїх кімнат в день перебували на кухні, а вночі були змушені залишатись в стайні [80, с. 459].

Гетьман в листі до королеви Ульріки Елеонори, розповідає, що так як коштів йому не вистачало товари в купців брав у борг, який згодом зріс до 8 000 срібних талерів. А дорогою до Скокгольму, зазначає Орлик, він був змушений заставити обидві булави, бунчук і корогву. Згадує П. Орлик і те, що не бажав своєї посади, і за відсутності в державній скарбниці фондів для ведення справ вклав свої кошти [72, с. 26].

Незважаючи на власні проблеми гетьман-емігрант ніколи не забував про українців, які підтримували Івана Мазепу, і як наслідок, були засланні в Москву та Сибір. Чимало людей помирало від холоду і голоду. В. Різниченко пише, що і матір Анни була заарештована й заслана в монастир. Пилип Орлик просив у шведської влади полегшити життя полонених. В листі до Мілерна 3 грудня 1717 р. гетьман просив уряд Швеції допомогти звільнити родичів дружини [72, с. 29-30].

Цілком зрозуміло, що такі обставини заважали займатись політичними справами. Але і період був несприятливий для цього. Шведський король вів сепаратні переговори з Петром I. Проте безрезультативно, царські послани лише натякали на можливу амністію.

В грудні 1718 р. помирає шведський король Карл XII. Незабаром Швеція вирішує налагодити відносини із Московською державою. Пилип Орлик був дуже стурбований таким розвитком подій. Гетьман усвідомлював, що після смерті Карла XII Швеція не погодиться бути протектором, також він розумів, що саме шведський король перешкодив йому реалізувати, які передбачали рішучих дій.

13 листопада 1719 р. Орлик пише листа до королеви Ульріки-Елеонори. В листі, гетьман вказує на те, що саме Карл XII відмовляв його від союзу із турками, татарами. Стримував, гетьмана йти з військом до Прута. «Візир і хан були роздратовані і «занедбали мою справу щодо сьогобічної України, котру я був би відзискав, ставши по їх стороні». Згадує Орлик, і те, як султан запросив його до столиці на заключення мирного договору із Петром I. Проте, на шляху до Царгороду його перехопив посланець шведського короля із

наказам повернутись. «Я послухав того не через обіцяні 20 000 талярів малому сину, хрещенику короля, але слухаючи присяги, якою я зобов'язався на вірність королеві» [80, с. 460].

В 1719 р. такі держави як Австрія, Англія, Польща вирішили заснувати коаліцію, яка мала на меті витіснити Петра I із Західної Європи. Гетьман-емігрант вирішив використати це на свою користь і розробив проєкт антимосковської коаліції у складі Швеції, Османської імперії, Польщі, Кримського ханства, запорожців, буджацьких татар та козапків із Лівобережжя [19, с. 428].

2.2. Дипломатичні зв'язки гетьмана-емігранта із Німеччиною та Польщею 1720-1722 рр.

11 жовтня 1720 р. гетьман зі своєю сім'єю покинув столицю Швеції Стокгольм. П. Орлик прямував до Ганноверу, де передбачав зустріч з англійським королем. Гетьман, від імені шведського уряду, надсилає листа Георгу I. В ньому Орлик пропонує створити військовий союз проти Московської держави. Гетьман-емігрант надіявся на допомогу Георга I, так як знав, що Англії не подобаються успіхи Петра I на морі [46, с. 702].

Вже на німецькій землі, він попрощався з родиною, яка виїхала прямим шляхом до Вроцлава. До Ганноверу гетьман прибув із старшим сином Григорем, секретарем та капітаном де Клюаром. Щоправда, аудієнція з англійським королем не відбулася, адже ще напередодні Георг I залишив німецьку територію. У зв'язку з цим, П.Орлик був змушений задовільнитися конференцією з ганноверським міністром графом Бернсдорфом. Також, він визнав необхідним затриматись в місці європейського конгресу Брауншвайзі, де відбулася довірочна розмова з О. Велінгом, уповноваженим до конгресу шведським графом [5, с.1-12].

Можна прослідкувати те, що протягом своєї еміграції по Європі гетьман не затримувався довго в одному місті, а активно рухався далі шукаючи підтримки в різних чужоземних державних урядах.

Але в даний період політична ситуація суттєво змінюється. В Англії формується опозиція проти Георга I. Внаслідок цього, англійський король відмовляється від коаліції. Такі дії Англії підтримала Польща та Австрія.

У січні 1721 р. Орлик через Прагу дістався Шлеської землі, підвладній Австрійській імперії. Саме тут, в австрійському цісарстві, його чекали неприємності. Петро I, довідавшись що Орлик від'їхав із Швеції з метою блокування московських дій в Європі, нарядив за гетьманом шпигунство. Тримаючи в руках важелі впливу, російський цар вживав заходів перед цісарем про видачу гетьмана. В лютому місяці Орлик прибув до Вроцлаву, маючи на меті побачитись зі своєю родиною, що мешкала тут у монастирі Урсулянок. Однак, цісар не дозволив подальшого його перебування в австрійських володіннях. Першопричина цього корінилася в тому, що московський посланець у Відні граф П. Ягужинський, дізнавшись через шпигунів, що Орлик має прибути до Вроцлаву, вимагав перед цісарським двором дозвіл на арешт гетьмана. В березні цього ж року, П. Ягужинський вночі планував захопити житло де перебувала родина Орлика. Проте, незважаючи на погрози та обіцянки, власник житла не відчинив брами. Уникнути арешту Орликові вдалось через заступництво австрійського графа Д. Найдгарта [23, с. 53].

Як бачимо, труднощі еміграції гетьмана пов'язані із діями Петра I.

У квітні 1721 р., помирає барон П. Орлик, людина що взяла під опіку сім'ю Орлика. Сам гетьман дуже драматично описує ці часи свого життя. Адже він був змушений покинути Вроцлав, залишивши тут свою родину, сховану по різних монастирях. А сам, під прибраним іменем, задля безпечності, переїжджати з місця на місце, подаючи себе за чужинця. В Кракові, П. Орлик з'являється вже наприкінці квітня. Саме в цей час старший син гетьмана, Григор, за настановами батька, вирушає до Дрездена, де під прибраним іменем мав би вступити до саксонської гвардії [23, с.53].

Вартим уваги є лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського, який датується 1 липнем 1721 р. В ньому йдеться про те, що гетьман заперечує свою

причетність до справ Мазепи. Орлик ніби шкодує та хоче перейти на бік російського царя [14, с. 1-28].

В. Петренко, вважає, що цей лист був лише частиною політичної гри гетьмана, з метою виграти більше часу [64, с. 123].

В перебігу так званих подій, 27 лютого 1722 р. попрощавшись з родиною, Пилип Орлик виїхав на Бохню, Щепанів, Тарнів, Ряшів, Переворск, і 8 березня був уже в Ярославі. Звідси було вислано листи до різних осіб: до Ф.Нахимовського, Д.Борковського, до Вишнівця, жінки і іншим.

Будучи в Яворові гетьман був стурбований, аби ніхто не довідався, хто він і куди їде. Довго не затримуючись Орлик поїхав далі на схід через Любінь, Комарно, Ходорів, а 17 березня переправившись через Дністер, став попасом у Галичі. Великих зусиль він приклав, щоб знайти прихисток для себе. Це пов'язувалось значною мірою тим, що для Галичі невід'ємною ознакою була наявність шляхти, що з'їхалась на суди [33, с. 351].

Вже 18 березня Орлик був у Гринові під Станіславом. Звідси було відправлено до ректора Станіславських Єзуїтів, патра Заленского листа із запрошенням. Єзуїт, прийнявши запрошення, прибув до гетьмана та проінформував його щодо швагера Атаназія Герцика, що перебував в околиці Станіслава при війську полковника Загвайського. Вирішивши з патром свої поточні справи, гетьман на другий день о 8 годині ранку виїхав на Покуття [33, с. 351].

В сучасній історіографії, думки дослідників життя та політичної діяльності Пилипа Орлика, щодо його перебування в Галичі, дещо різняться. Наприклад, І. Боршак вважає, що гетьман досить довго жив на Галичині. А його дружина, напевно і померла там. Дослідник у своїх працях закликає українців відшукати сліди перебування дружини гетьмана саме на цих територіях.

В наш час точно не відомо, як саме і при яких обставин гетьману вдалось дібратися до кордонів Туреччини. Лише з пізніх його записів відомо, що 21 березня був він уже на турецькій території в селі Вашківцях. Керуючим того

села був Щербан Фльондер який запросив його на вечерю та дав сіна для коней [33, с. 352].

Головною метою Пилипа Орлика було те, що він прагнув дістатися Царгорода, та за допомогою турецької підтримки визволити українські землі з-під гніту Російської імперії.

21 березня він був на молдавському кордоні над Черемошем, а 25 березня під Хотином. Хотинський сераскер був на той час найвищою військовою посадою на польсько-турецькому кордоні. Всі приїжджі потрапляли під його контроль.

Почувши про його приїзд, представник турецької влади заявив, що він має повертатися туди, звідки приїхав. Це дуже стривожило гетьмана, тим більше, після звістки що сераскер арештував висланого ним наперед Нахимовського та вислав його назад до Польщі на руки А. Сенявського.

Схвильований щодо власної безпеки, гетьман пред'явив рекомендаційні листи шведського короля до султана, великого візира і до нього самого.

Але становище Орлика все ж таки мало оманливий вигляд. Він не міг навіть добитися обіцяного особистого побачення з сераскером. Йому залишилося лише чекати поки турецький уряд фактично ж вирішить його долю.

Нарешті було прислано наказ, за яким Орлик повинен бути засланий до міста Сереса в Македонії. Але це було тільки тимчасово. Постійним місцем заслання стало Салоніки [52, с. 45].

2.3. Участь західноєвропейських держав у звільненні Пилипа Орлика зі «солунського сидіння».

Як відомо, в 1722 р. за наказом турецького уряду, Пилипа Орлика було заслано до Салонік. Під час солунського сидіння, діяльність Пилипа Орлика, незважаючи на те нездорове місто, де лютували епідемії, та де помер його син Михайло, була політично, інтелектуально та духовно насиченою. Гетьман мав надію, що його перебування тут не буде довгим та спрямовував всі сили на

створення коаліції європейських держав для боротьби з Російською імперією. Проте, його надії не виправдались. Пробувши в засланні понад дванадцять років, гетьман отримав дозвіл покинути Салоніки.

Впродовж всього заслання гетьман-емігрант старався пильно стежити за розвитком міжнародного життя. О. Апанович зазначає, що Орлик листувався із великим візирем, Запорізькою Січчю, з кримським ханом, молдавським господарем, із англійськими послами в Стамбулі (Станіяном) і Відні (Сафорином), та з представниками шведського уряду. Сафорин виступав як посередник Орлика в кореспонденції з іншими європейськими державними діячами та навіть із його родиною [20].

Поза сумнівом у нього було багато знайомих. Гетьман був шанованою фігурою в Салоніках, люди різних рангів: духовенство, високі достойники, дипломати рахувалися з його думкою. Варто зауважити, що тодішні англійські і французькі консули були його добрі знайомі.

Гетьман знав понад десять мов, мав велику бібліотеку. А також був автором поезій та численних політичних маніфестів: «Вивід прав України», «Маніфест до європейських урядів», «Щоденник подорожній» [53, с. 256].

Незважаючи на заслання, гетьман не втрачав надію дістатися до Царгороду, де він планував винести за рамки свою політичну акцію та створити дипломатичні відносини з урядами країн Європи та з турецькою владою. П. Орлик часто брав участь у кореспонденціях з кримським ханом, молдавським господарем, великим візирем, шведським урядом, з англійським послом у Відні Сафорином. Цікавим є те, що саме Сафорин виступав як посередник не тільки з європейськими політичними діячами, а й навіть з сім'єю. Варто зупинитися на тому, що англійська дипломатія, в основному була досить прихильною до Пилипа Орлика, посиляючись в основному на вороже ставлення до Російської імперії. Французи ж дотримувались стриманості у своїй політиці [52, с.47].

Проте, міжнародна ситуація в Європі все більш загострюється. Виникає потреба пошуку мирного вирішення конфліктів. І в даний період саме

кардинал Флері виявив ініціативу та домогся скликання європейського конгресу, який відкрився в Суасоні.

Конгрес в Суасоні діяв майже два роки й до нічого конкретного не призвів. В Європі вже через два роки знов почнеться війна. Внаслідок того, що протоколів з конгресу не залишилося, невідомо, чи українське питання було поставлене на пленарному засіданні [28, с. 106].

У 1725 р. відбулися дві події які поклали початок в зміні міжнародного становища. На початку року помирає найзапекліший ворог П. Орлика та всієї України Петро І. Це сприяло активізації проукраїнських настроїв та надій гетьмана на можливість порозуміння з російським урядом. В серпні французький король Людовік XV одружився з дочкою Станіслава Лещинського, колишнього польського короля прошведської орієнтації. Ця подія передбачала антимосковську позицію Франції. Європа поділилася на два ворожі табори. Віденська коаліція, до якої входили: Росія, Австрія, Іспанія; та ганноверська: Франція, Англія, Данія, Голландія та інші держави. П.Орлик зі своєю дипломатичною програмою долучився саме до ганноверської коаліції [97, с. 15].

Нова доба в політичній діяльності гетьмана почалась лише із 1729 р. Саме тоді виникає і надія Пилипа Орлика на майбутнє звільнення. Адже, він починає співпрацювати із своїм сином Григором, який після навчання та служби у війську, стає посередником у його дипломатичних справах. Гетьман відкинув ідеї порозумітися з Російською імперією через Австрію. Тому основні сподівання були покладені на Францію, Польщу, Туреччину, Крим та Швецію. Особливо тісний зв'язок був із Францією [91, с.205].

Григійр змалечку опановував навички виживання, боротьби за національні інтереси та власну гідність. Він постійно прислухався до порад та повчань мудрого батька. «Там, де не вдається чогось добитися силою, треба докладати уміння, а то й хитрощів, – говорив він, – де не виходить здобути перемогу сходу, наскоком, потрібно йти в обхід, терпляче вичікувати слушну нагоду, не прискорювати події, а примушувати їх працювати на тебе. Щоб

вижити і чогось добитися в цьому жорстокому світі, потрібно навчитися добре розбиратися в людях, уміти розрізняти в них добродушність і злостивість, безкорисливість і жадібність, благородство і ницість, скромність і пихатість, простодушність і задрісність та вдало грати на цих рисах характеру. Іноді заради досягнення високої мети можна й самому перевтілюватися в якийсь образ, але ніколи не ганьбити свого доброго імені і свій рід негідними вчинками» [75, с. 7].

Після приїзду до Швеції П. Орлик спочатку влаштував сина у гвардію, а через рік Григир вже навчався у Лундському університеті. Це був дуже престижний навчальний заклад, і туди на навчання відправляли дітей знатні родини королівства. Григорій подружився з багатьма з них, особливо з сином прем'єр-міністра Швеції Мілерна Густавом. Одного разу на королівському прийомі канцлер познайомив 16-річного Григорія із Карлом XII. Григир не розгубився та почав вести світську розмову з королем бездоганною латиною, що викликало в нього справжній інтерес і справжнє здивування. Користуючись нагодою, він дуже спритно натякнув королеві, що якби він міг отримати хоча б частину коштів, які колись позичили шведській армії з козацької скарбниці, його знання могли б бути кращими, і він міг би відігравати більшу роль для королівської служби. Карл XII був здивований харизмою юнака та згодом виділив сім'ї Орлика спеціальний пансіон, а Григир був зарахований на державну службу з солідною оплатою [75, с. 7].

Життя в Швеції тривало недовго, адже гетьман не міг сидіти та чекати кращої долі. Орлик чудово розумів, що слід і надалі домовлятися із можливими державами-союзниками задля об'єднання сил проти Петра I з метою звільнення України. Пилип Орлик за допомогою саксонського канцлера Флемінга, допоміг сину стати лейтенантом кінного полку саксонської гвардії під чужим прізвищем. Але все ж таки, через декілька років царським шпигунам вдалось знайти Орлика молодшого, адже Москва вже роками переслідує по всій Європі членів та найближче оточення першого еміграційного уряду України. У Варшаві було схоплено генерального осавула,

полтавського полковника Григорія Герцика. Він був доставлений в Москву, де і був покараний. Князь Долгорукий, який був царським послом, при зустрічі із графом Флемінгом, скаржився на те, що в саксонській армії служить син ворога. Флемінг, в свою чергу, зумів попередити Григора, пояснивши йому ситуацію, що склалась. Граф допоміг йому зробити нові документи та покинути країну. Саме при таких обставинах, орлик молодший прибув спочатку до Австрії, згодом до Польщі, де його прийняли на службу осавулом коронного польського гетьмана. Перебуваючи на польських землях, Григир зумів реально оцінити тогочасне становище українських земель.

Посланці з Гетьманщини постійно приходили до шведського посла, щоб підштовхнути Швецію до нової війни. Але не до війни з Москвою. Розігнано було й військо мазепинців. «Якщо дії Запорозького війська та повстання в Україні будуть узгоджені за підтримки турецького султана, – міркував Григорій, – то щось може статися». Проте щоб переконати турків укласти союз з Україною та піти війною на Петра I, потрібні були сильні аргументи. У Європі на Султана могла вплинути лише Франція. Дорошенко і Мазепа зробили ставку на могутнє Королівство Франція, що є давньою ідеєю. Зараз ця ідея проникла в душу Григорія Орлика. [75, с. 8]

Особливістю політичної концепції Григора є те, що вона певною мірою схожа з проектом Дорошенка й Мазепи. Тобто, він вважав, що слід дипломатично закріпитися в Європі для безпосередніх відносин із можливими союзниками України. Варто зазначити, що цієї концепції він дотримувався протягом всього життя.

Досить зрозумілим є те, чому на перший план переходили дипломатичні зв'язки із Францією. Адже, у XVIII столітті з ряду великих держав одна лише Франція непохитно поборювала агресію Російської імперії в Європі. А також, її загально визнавали першим і наймогутнішим королівством у християнському світі, з найбільш авторитетною владою.

28 жовтня 1729 р. відбулася важлива політична нарада, в якій узяли участь: де Монті, Цюліх, примас Польщі Теодор Потоцький, коронний гетьман

і київський воєвода Йосиф Потоцький, брат примаса, і приятель Пилипа Орлика ще з бендерських часів. Монті представив Григора і почав розмову про майбутню елекцію, підкреслюючи велике значення вибору Станіслава Лещинського для польських патріотів і для Швеції, якої Лещинський завжди був вірним союзником [27, с. 23].

Нарада одностайно вирішила запропонувати Григорові поїхати до Франції. І вже там, перед урядом, поставити справу свого батька. І в листопаді 1729 р. він вирушив до Парижу.

Напередодні свого виїзду з Варшави Григор писав до батька: «...Я певний в успіху нашої справедливої справи і в неминучому визволенні Вашої Екселенції на користь Козацької Нації. Ви залишили у мому серці живі вражіння Вашого шляхетного й блискучого розуму, і ці вражіння ніколи в житті не ослаблять... Найкращою втіхою для мене будуть новини про Ваше здоровля...» [27, с. 54].

Становище Григора у перші часи його перебування в Парижі були важкими. Адже, він залишився без зв'язків, без матеріальних засобів, під прибраним іменем, з великими планами, що в будь-який момент могли провалитись. Григор мусив особливо пильно стежити за кожним своїм кроком і слід визнати, що він блискуче виконав свою першу місію в Парижі.

3 грудня 1729 р. відбулася перша зустріч Григора зі Станіславом Лещинським у Шамборі. Завчасно попереджений з Варшави про приїзд Григора, Станіслав Лещинський прийняв його дуже привітно. Орлик молодший пробув кілька днів у Шамборі та легко домовився із Станіславом про підтримку акції свого батька, в якій одночасно добачав велику користь для себе.

11 грудня 1729 р. в 4 годині, в п'ятницю, М.Шовелен прийняв на, трьохгодинній аудієнції Григора Орлика, який виклав французькому міністрові історію Козаччини за останні часи, вказав на причини повстання Мазепи і на сучасне становище на Україні. Григор опирався на таємну угоду цісаря з Петербургом, щоб не допустити французького кандидата на

польський престол. Підтримка П. Орлика Портою, була єдиною можливістю зупинити ці домовленості. Тому Григор, просив Шовелена вислати його до Царгороду з відповідними листами, де він у згоді з французьким амбасадором мав би переконати Порту звільнити батька, допомогти йому знову зблизитись з Україною і стати на чолі козаків [27, с. 32].

Шовелен в свою чергу уважно вислухавши Григора, висловив свою прихильність до «Козацької Нації». Та відповів йому, що останнє слово буде за кардиналом А.Флері. Цікавим є те, що особисті взаємини з Шовеленом були досить хорошими, адже він сприймав Григора як здібну та дуже розумну людину. Григор вирішив не зволікати і тому вже першого січня 1730 р. на новорічній аудієнції, він передав кардиналу Флері свої листи від Монті та Станіслава. Варто зазначити, що кардинал Флері досить гостинно прийняв Григора. На цій аудієнції було вирішено що він повинен поїхати до Царгороду, керуючись інструкціями Шовелена.

Григор плыв до Царгороду на торгівельному кораблі, під прибраним іменем старшини швейцарської Гвардії. Шлях проходив повз Солунь і майбутня зустріч з батьком не давала Григорові навіть спати. Адже, десять років минуло, як вони останній раз бачилися. Корабель плыв довго, зупинявся в усіх портах і аж 15 травня дістався на солунський рейд [27, с. 35].

Зустріч із сином безумовно покращила моральний стан гетьмана. Вони щоденно бачились, обговорювали спільні політичні плани. Вже 10 червня, в суботу, Григор від'їхав у Царгород.

Незабаром він опинився в Стамбулі, де і зустрівся з французьким послом Віленом. Дипломат у свою чергу, вже мав від короля відповідні настанови про потребу підтримати місію Орлика і одразу почав знайомити його з авторитетними людьми. Під час однієї із зустрічей з Єрусалимським патріархом той проявив зацікавленість до «батьківщини» капітана Хага Швейцарії. Григорію довелося за ніч прочитати книжку про цю країну. Зате наступного дня він з таким захопленням цікаво й переконливо розповідав про неї патріарху, що ні в кого з оточуючих не виникло жодного сумніву в його

швейцарському походженні. Корисними були і інші контакти, проте міжособні заворешення і народні хвилювання в імперії, спрямовані проти султана та його візира, змусили Орлика перервати поїздку і вирушити до Франції [75, с. 8].

Як свідчить І. Борщак, Григор віз цілу листовну експедицію від батька. До Великого Візира гетьман писав: «Хоч жалюгідне становище моєї родини проникає моє серце та душу до самих глибин, та завдає мені такого важкого болю, що я ледви маю силу перенести внутрішні страждання, – однак сумна вістка про моє Запорозьке Військо перевищує всі ці страждання». [27, с. 44].

Французькому амбасадорові гетьман рекомендував Григора, як «найдорожчий предмет мого серця й життя». Англійському амбасадорові Станіянові, наступник Мазепи писав: «Любов сина до мене спонукала його переїхати багато країн, щоби прибути сюди. Він має причини ховати своє ім'я й особу під прибраним іменем;. Але ні він, ні я, ніколи нічого не заховаємо від Вас...» [27, с. 50].

Як свідчить О. Апанович, енергійна дипломатія Григора Орлика перед турецьким урядом, спрямована на звільнення українського гетьмана від примусового перебування в Салоніках, не мали успіху. Турецький уряд чітко виконував вимоги царського уряду [20, с. 223].

Вже 4 жовтня 1731 р. Григор покинув Царгород та вирушив до Парижу.

Бездоганно виконуючи накази і доручення французького короля, Г.Орлик водночас намагається якось вплинути на свого патрона в справі вирішення долі своєї батьківщини. 3 грудня 1731 р. він подає до рук Людовіка XV меморіал, в якому зазначає, що «інтерес Франції та її слава покликають її дати захист пригніченим націям, а чи можна знайти більш пригнічену націю, як Козацьку?... Немає вже на Україні жодних вольностей, існує лише фантом свободи...». Григор просить звернути увагу на те, що Російська імперія згідно з Прутським трактатом відмовилася від козацтва. Це певною мірою вплинуло на короля, який наказав своїм посланцям до Туреччини і Криму просити султана і хана допомагати гетьману-емігранту Пилипу Орлику [36, с. 253].

У жовтні на двох завершальних аудієнціях: з ханом та з його візирем Хасі Алі-агою, Григор прагнув переконати хана, що козаки не бажають бути під владою поляків чи протекцією Російської імперії і вельми задоволені своїм союзом із татарами. Також, він запевняв, що і для ханства з огляду на зростаючий тиск Російської імперії договір є досить корисним. Проте, зазначав Григор, для більшої ефективності договору, його батько повинен знову з'єднатися зі своїм військом. Хан, не бажаючи пригадувати минулі складнощі із запорожцями, відповів, що «він не від сьогодні знає про переваги, які дає зв'язок із козацькою нацією і які він завжди намагався зберегти. Він прагнув не порушувати жодної зі статей договору й сподівається, що тепер, після того, як він зійшов на престол, Військо задоволене. Тепер він захищає його [Військо] від дій його ворогів навіть краще, ніж раніше. А оскільки договір зробив їх гостями та друзями, він під час заслання в Брусі завжди шкодував про те, як нехтують Військо, оскільки запорізькі козаки тільки й чекають нагоди завдати москалям прикрощів» [55, с. 131].

В лютому 1733 р. помирає польський король Август II. У Варшаві майже одноголосно новим володарем обрано С. Лещинського. Але, Австрією та Російською імперією було висунуто іншу кандидатуру. Ним став Август III, син покійного короля Фрідріха. Для здійснення цього задуму Російська імперія посилає до Польщі 40-тисячну «миротворчу армію». Завдяки цій армії, поляки на новому сеймі вибрали Фрідріха-Августа III своїм королем, а С.Лещинський був вимушений тікати до Гданська [81, с. 60].

Григор в свою чергу планував дістатись Варшави із секретними королівськими порадами та мільйоном флоринів для підкупу польських урядовців. Домовившись за допомогою коштів, із польськими сенаторами Григорій рушив у Стамбул. Заручившись підтримкою французького посла, він представив перед великим візирем своє бачення ситуації. Яка склалася після обрання тестя Людовіка XV польським королем. Це автоматично призводило до походу царських військ на територію Польщі та обрання на трон прихильника Петра I. Щоб цього не сталося, турецькі війська і кримський хан

повинні були вдарити у фланг царських військ, а шведські, в свою чергу організувати наступ з півночі на Петербург. Після обрання Лещинського, великий візир мав попередити московських дипломатів, що у разі походу їхніх військ на Польщу султан спрямує свою армію на українські землі, а кримський хан піде на Астрахань. Вдало виконавши розвідувальну місію і доповівши кардиналу про настрої у Польщі й Османській імперії, Григорій Орлик отримав нове завдання, яке полягало в тому, щоб таємно переправити самого Станіслава Лещинського до Польщі через територію Німеччини, яка була союзницею Московської держави та Австрії. Розглянувши всі можливі варіанти, він вибрав найпростіший: ніякого великого супроводу, пишного екіпажу, найкраще перевдягнутися в простого мандрівника, щоб не привертати зайвої уваги [75, с. 9].

Сам він вирушив у дорогу під ім'ям Ернста Брамляка, король Станіслав був, переодягнений у німецького бізнесмена, тримаючи документи на ім'я Бовера, а третім був французький аристократ Андре. Таким чином вони безперешкодно дісталися до Варшави. Для успішної діяльності Людовик XV нагородив Орлика орденом вартістю 10 000 євро і наказав гінцеві підготувати графський патент на ім'я кавалера де Лазіскі. Придворному художнику було наказано намалювати портрет для графа, а королева подарувала її портрет з декоративними дорогоцінними каменями. Проте, перш ніж отримати титул графа, Григорію все ж довелося таємно поїхати в Україну, щоб знайти священика, який хрестив його в Батурині, і витягнути його з церковної книги, де він народився. Подорож була досить небезпечною, але вона влила свіжу енергію в Григорія з його рідного міста. Водночас розвиток ситуації не пішов Україні на користь. Москва направила до Польщі велике військо, і новообраний король не зміг їй гідно протистояти. Франція оголосила війну Австрії. Усі чекали, коли турки й татари почнуть злагоджені бойові дії. Узявши листа від Людовика до Каплан-Гірея з проханням допомогти гетьману Пилипу Орлиці організувати визвольну боротьбу з козаками, Григорій рушив на південь. Проте, коли всі питання з ханом були вирішені, російські посланці

активізувалися і приділяли пильну увагу подіям у Криму. Одразу отримали звістку, що старий вождь, який сподівався на визволення України, збирається очолити своє військо. Своєю чергою, царський уряд усіма силами намагався стурбувати наміри козацької старшини підкупом, змовою та залякуванням, і все ж таки зміг схилити її на свій бік. Через Хотин та Кам'янець він під ім'ям татарського купця дійшов до правого берега, побував на Полтавщині в Ніжині, зустрівся з козацькою старшиною. Вони одноголосно пообіцяли, що будуть пам'ятати і шанувати його батька, а якщо він з'явиться, за ним піде вся Україна. Пізніше, коли почалася російсько-турецька війна, Порта не змогла скористатися сприятливою ситуацією в тогочасній Європі, і Москва підкупила турків за мир. Григорій був змушений повернутися до Парижа. Але на цьому його розвідка не закінчилася. Людовик намагався відправити Орлика до Туреччини з таємною місією як посла його королівської високості [75, с. 10].

У той час Григорій, який накопичив багатий досвід у сфері таємної дипломатії, продовжував служити на короля. До таємного відділу входив міністр закордонних справ, посолі, графи та принци. Для секретної інформації вони використовували коди. Григорій почав використовувати паролі на початку діяльності розвідки на служби у короля Франції. Потім він неодноразово запевняв, що перехоплений лист стає власністю ворогів та може нашкодити їм. Тому він написав листа батькові з проханням надіслати пароль для спілкування. Григорій запам'ятав, як батько таким чином спілкувався зі шведським королем Карлом XII. З роками старі методи шифрування повідомлень удосконалювалися та стали більш надійними в секретних офісах у Франції, оскільки вони засновані на використанні неалфавітного коду [75, с. 10].

Почалася європейська війна «за польську спадщину». В основному, вона відбувалась на землях Італії та Австрії, протягом 1733–1735 рр. Як відомо, іспанський король був дядьком французького короля, а король Сардинії його братом. Тому не дивно, що Франція разом з Іспанією та Сардинією виступили проти Австрії. Франція вимагала від Туреччини оголошення війни Російській

імперії та водночас підтримувала українського гетьмана, вимагаючи від турецького уряду дозволу на те, щоб Орлик покинув Салоніки і вирушив до Запорозького Війська. Але Туреччина не поспішала з оголошенням війни, а отже із вирішенням питання щодо Пилипа Орлика [20, с. 224].

Виконуючи спеціальну місію французького короля, Григор Орлик літом та восени 1733 р. і взимку 1734 р. деякий час перебував в Криму, мав аудієнцію у кримського хана, провадив переговори з ханським урядом. Хан запевнив, що вони готові до війни, чекають тільки на указ султана. Наприкінці лютого 1734 р. український гетьман дістав дозвіл покинути Салоніки [81, с. 61].

22 квітня гетьман зі своєю дружиною приїхав до Бендер, де мав аудієнцію в хана, що прийняв його як дорогого друга. Але, водночас, гетьман дізнався, що його військо признало царську зверхність.

Ця звістка спантеличила гетьмана, адже він розраховував на підтримку козаків. Він не розумів причин прийняття такого рішення.

Після зруйнування Січі, запорожці вирішили закріпитись уздовж річки Камінці. Проте, за наказом Російської імперії 1711 р. вони були змушені залишити територію. У зв'язку з цим, козаки переселилися на Олешки, землі які належали Кримському ханству [8, с. 44].

Як відомо, саме запорозькі козаки були фундаментом політичних акцій Пилипа Орлика. Тому, гетьман, з метою зближення, вів активне листування з ними, протягом всієї еміграції та згодом і заслання.

8 грудня 1719 р. П. Орлик пише листа до кошового Малашевича та запорожців. В ньому йдеться про те, що він хоче з'єднатись зі своїм військом задля визволення українських земель. Також цікавим є лист до запорожців від 11 січня 1721 р. який був переданий через Федора Нахимовського. В цьому листі, гетьман звертається до козаків із проханням не піддаватись «на жодні московські зваби і фальшиві сподіванки вух своїх не прихилили й серце своє мужнє від них відвертали» [64, с. 123].

Варто розуміти і те, що в наслідок довгої еміграції, гетьман не міг отримувати повноцінну інформацію про Запорізьку Січ, не розумів певні нові сторони життя козаків. Це згодом призвело до втрати його авторитету.

Щодо козаків, то вони опинилися у досить важкому становищі. Якщо на перший час свого перебування на новому місці, козаки могли користуватися земельними угіддями, не платити у ханську скарбницю, отримувати від хана так званий «айлик», то згодом все змінилося [93, с. 35].

Вони були позбавлені права споруджувати оборонні укріплення, тримати в Січі гармати. За протекцію кримського хана козаки повинні були надавати допомогу татарам, відправляти в похід 2000 і більше козаків на чолі з кошовим отаманом. Ці походи значно обтяжували військо [93, с. 36].

Звичним явищем були вбивства, грабунки, захоплення в полон запорожців. Також їх примушували безкоштовно працювати та платити різні данини. Для прикладу можемо навести спорудження Перекопської лінії де брало участь по 300 й більше козаків.

Обтяжливі заборони стосувались і торгівлі. За митним трактатом 1713р. запорожці втратили можливість продавати на українських землях та в Російській імперії. А також в Очакові та в Криму. Натомість в самій Січі, надавалося право торгувати кримчакам, грекам, вірменам, жидам, очаківцям. На думку Володимира Голобуцького, «називати Олешки, де розташувався Кіш, Січчю можна лише умовно» [35, с. 493].

В перебігу так званих подій, серед козацтва відбувся розкол. Їхнє невдоволення все більше набуває політичного забарвлення. Частина війська, очолена кошовим отаманом К.Гордієнком виступала проти повернення під владу Російської імперії. Інша частина, на чолі з І.Малашевичем, становила опозицію.

В 1714 р. кошовим отаманом обирають І.Малашевича. Від імені запорозького «товариства» Малашевич звертається до російського уряду з проханням дозволити війську повернутися на Запорожжя.

Передусім козаки хотіли покинути Олешківську Січ, забравши свої військові клейноди. Але вони отримали відмову, адже Російська імперія не хотіла ускладнювати відносини з Туреччиною [97, с. 16].

Недивлячись на відмову, на Січі залишалась опозиція до К.Гордієнка, тобто козаки які прагнули порозумітись із Москвою та лівобережним гетьманатом. Кульмінацією цієї боротьби стало травневе повстання 1728 р. проти Гордієнка, який в даний період знову стає кошовим отаманом. Опозиція громила шинки, лавки, хати тих козаків, які підтримували Гордієнка. За даними Б. Крупницького, в 1728 р. козаки залишили Олешки та вирушили на Чортомлицьку Січ [29, с. 61].

Їхньою метою було домовитись із урядом Російської імперії та Д.Апостолом, який був новим гетьманом Лівобережної України. Проте і ця спроба закінчилась для запорожців поразкою. Тут вони перебували з 1728 по 1729 рр. [15, с. 74].

В 1732 р. кримський хан вимагав участі Запорозького війська в майбутньому поході в Кабарду. Відповідно до цього, у січні 1732 р. до графа Й. Вейсбаха навідались троє запорожців знатного роду. Вони вимагали роз'яснень щодо їхньої участі. Д. Яворницький свідчить, що лише в березні надійшла відповідь із Петербурга. В ній зазначалось: «В даний час, коли у нас з турками ще твердо утримується мир, грамоти до запорожців і ніякого письмового обнадіювання послати і їх усіх раптом у підданство прийняти не можна, бо такий вчинок турки можуть розцінити як порушення мирного договору...» [93, с. 359].

Варто зазначити, що в цьому листі позиція Російської імперії щодо козаків була дуже невизначеною. З одного боку, спираючись на укладений мир, питання про російську протекцію відкладалось, з іншого, козаків закликали ухилятись від кабардинського походу.

В 1733 р. політична ситуація набуває нових змін. Адже, саме в цей час у Польщі помирає Август II. Після його смерті у Польщі з'явилося два претенденти на володіння короною, Станіслав Лещинський та син померлого

короля Фрідріх-Август. Якщо першого підтримала сама Польща та Франція, то іншого Англія та Російська імперія [18, с. 262].

Прибічники Станіслава Лещинського звернулись по допомогу до турецького султана і кримського хана. Цілком зрозуміло, що певна роль в цьому надавалась запорозьким козакам, адже на той період вони перебувала під владою Кримського ханства. Також фінансову та військову підтримку надав король Франції. Для того щоб схилити польську шляхту на бік С.Лещинського, французький посол у Варшаві Монті витратив 3 мільйони лівр [6, с. 256].

Царський резидент в Стамбулі, І.Неплюєв, дізнавшись про плани Туреччини та Пилипа Орлика, повідомив про це Російську імперію. А також додав про потребу російського протекторату над запорожцями. Уряд Анни Іванівни прийняв до уваги слова Неплюєва. І вже 31 серпня 1733 р. кошовому отаману Іванові Малашевичу на Кам'янку було відправлено грамоту. Згідно якої, козакам пробачались всі попередні провини перед Російською імперією [17, с.1140].

На знак вдячності, запорожці 11 грудня відправили графу фон Вейсбаху «листа від усього Коша з глибокою вдячністю за виклопотання їм для Війська найвищої милості». Також в цьому листі козаки висловлюють прохання надати їм інструкцію щодо «польської справи» [93, с. 359].

В березні 1734 р. на річці Підпільній запорозькі козаки заснували так звану Нову Січ. Їм поверталися у володіння землі, які були раніше, а також було призначено річну платню у розмірі 20 тис. карбованців. Додаткові кошти видавалися на спорудження січової фортеці [34, с. 493].

Ця звістка була для Пилипа Орлика емоційним ударом. Проте він не втрачав надію змінити думку козаків, переконати їх виступити на захист України, створюючи механізми впливу на них. 23 квітня 1734 р. гетьман пише листа на Січ [2, с. 57].

«І в такий зручний, щасливий, сприятливий і для війни зручний час ви, добрі молодці, Військо Запорізьке, дозволили собі захопитися хитрими

улесливими обіцянками московськими, які вони рідко коли виконують, а тим більше не виконають щодо вас, добрих молодців, Війська Запорізького й усього нашого народу, тому що з давніх часів вони закляті вороги наші» [2, с. 57].

Гетьман почав листа з інформації про міжнародне становище в даний період. Зокрема: європейська війна, перемоги французького короля та його союзників, Іспанії та Сардинії над Австрією, державою, яка була союзницею Російської імперії. У зв'язку з перебігом подій, Австрія втратила значні території: князівство Мантую та Медіолан, королівство Ломбардію та інші землі. А отже для Російської імперії створилась загроза [20, с. 255].

Пилип Орлик згадав про присягу, яку вони прийняли долучаючись до Мазепи та Карла XII з метою здобуття незалежності України. Якщо ж січовики встигли прийняти присягу цареві, то вона вважається недійсною. Також, спираючись на історичний досвід, застерігав не довіряти Москві. Нагадуючи як після закінчення війни зі шведами, Російська імперія знищувала Україну. «Колегію з дванадцяти осіб, а радше з дванадцяти окружних мучителів склала, в Глухові затвердила, вони ж із наших людей, мов із худоби, шкуру здирали, не дозволяючи їм між собою розмовляти, мучили по-тиранськи, били батогами, розпинали на дибі та інші нечуванні в світі муки нашому народові завдавали » [37, с. 192].

Нагадав гетьман і про наступ Російської імперії на Січ, будівництво на її землях фортець. Страту старшини і рядового козацтва під час взяття та знищення Чортомлицької Січі. Йшлося в листі й про передання Російською імперією козацьких земель Туреччині й Кримському хану [2, с. 58].

Пилип Орлик передбачав те, що Запорізька Січ буде знищена, а козаки шкодуватимуть про свій необдуманий вибір. «Але тільки-но закінчиться війна, то що з вашими милостями добрими молодцями станеться, нещастя і згуби ви зазнаєте, самі на собі відчуєте й пошкодуєте, що нині так бездумно й нерозумно учинили, не озираючись на задні колеса» [37, с. 192].

В листі присутнє емоційне зізнання гетьмана до запорожців. Воно зводиться до того, що П. Орлик в наслідок цієї ситуації, відчуває сором не тільки перед Портою, але й перед королями Польщі, Франції, Швеції. Адже за період його перебування в Салоніках (гетьман-емігрант наголошує, що там він не сидів даремно) він запевняв монархів про відвагу Війська Запорізького та готовність до боротьби за визволення українських земель [13, с. 116].

Насамкінець гетьман попереджає козаків, що в разі знехтування ними цієї можливості, вони вже більше й не дочекаються цього моменту.

Закінчується лист таким чином: «Пишу все те до ваших милостей добрих молодців Війська Запорозького щиро, з моєю непідробною любов'ю й приязню до Вітчизни, яким незмінно й залишаюся.

З Каушан 23 квітня 1734 року. Вашим милостям добрим молодцям, Війську Запорозькому щирозичливий добра друг і брат Пилип Орлик, гетьман Війська Запорозького» [20, с. 226].

6 травня 1734р. запорозькі козаки отримали листа від П. Орлика. Варто зазначити, що із відповіддю Запорозьке військо довго не затримувало.

У листі до гетьмана-емігранта, козаки опиралися на невдалу політику кримських ханів щодо них в період кримської протекції. Зазначали, що не Російська імперія писала «знадливі» листи, а запорожці зверталися до російського уряду з проханням прийняти їх [93, с. 359].

Серед інших причин зазначались: захоплення ногайцями земель вище Великого Лиману до самих порогів, Дніпро й степ; продаж ханом Менглі-Гіреєм понад півтори тисячі козаків [64, с. 120].

Цікавою частиною листа є порада запорозьких козаків до Орлика, зробити те саме що й вони, тобто перейти у підданство Російській імперії. «Раяли б ми, Військо, й вашій вельможності, перед походом хана, щоб десь поблизу від нас перебували з нами, Військом, разом її імператорській величності били чолом і про милість таку, як і ми, прохали, то й вашу особу, гадаємо, зволила б вітати й передати вам давні угіддя й маєтності» [20, с. 227].

Запорожці завершили свого листа спокійно та без зайвої емоційності. «Так ми відповідаємо і, відповідаючи, наш військовий поклін вашій вельможності, назавше залишаємося. Вельможності вашій всього добра зичимо й до послуг готові її імператорської величності Війська Запорозького Низового отаман кошовий Іван Малишевич з усім товариством» [37, с. 193].

Також до Запорізького війська писав і хан Каплан-Гірей. Він пропонував залишитись під зверхністю Туреччини та самим обрати місце, де вони б хотіли перебувати. Хан Каплан-Гірей отримав відмову. Козаки аргументували її скрутним становищем під час перебування на території Османської імперії [97, с. 17].

Наступний лист на Січ Орлик пише у 1739 р. В ньому заявляє, що чітко додержується клятви визволити Україну від полону влади Російської імперії. Також йдеться про розорення Запорізького війська та України в цілому як наслідок московського заступництва. Гетьман дорікає своєму війську за те, що воно відступилося від нього, порівнюючи протекцію Російської імперії із змією яка згубить Батьківщину.

Розповідає козакам, що на Немирівському конгресі, де були присутні представники країн що воюють, московські послы ганьбили Військо Запорізьке. Називали козаків злодіями та шахраями, аргументуючи тим, що запорожці не служать вірно ні Російській імперії, ні Польщі, ні татарам, живучи тільки з розбоїв [20, с. 227].

У 1741 р. Швецією було оголошено війну Російській імперії. У свою чергу Османська імперія відмовилась від участі в ній [96, с. 30].

Закінчилась війна для Швеції невдачею. Але Григор із батьком не опустили руки і знову спробували звернути міжнародну увагу на вирішення українського питання. Велику роль тут зіграв Григор, який виявив неабияку енергію, звертаючись з меморіалами до шведів, агітуючи Польщу, підбурюючи Францію, виступаючи з проектами нової антимосковської коаліції, в яку мали входити Польща, Османська імперія, Швеція, Пруссія [20, с. 228].

В перебігу так званих подій, гетьман-емігрант надсилає свого останнього листа до козаків на Нову Січ. Не дивлячись на те, що лист не зберігся, нам відомо, що в ньому закликалось до союзу з Швецією. Досить зрозумілим є те, що на цьому і завершилися сподівання та надії Орлика. Адже, війна швидко завершилася підписанням дуже не вигідного для Швеції миру в Адо.

Отже, з вище наведеного можна дійти до висновку, що для Пилипа Орлика була дуже важлива підтримка запорозького війська. Підтримувати зв'язок із ними він міг тільки через листування. Однак, перехід козаків під протекцію Російської імперії значно похитнув політичну акцію гетьмана-емігранта. Адже, без війська, Пилип Орлик не міг вважатися гетьманом України. Як бачимо, гетьман до кінця свого життя продовжував писати листи на Січ, сподіваючись, що козаки все ж таки підтримають його.

Гетьман Пилип Орлик був дуже спустошений. Адже, ситуація яка склалась була не на його користь. Орлик був дещо розчарований європейською дипломатією, яка так пізно добилася його звільнення з Салонік. Проте, він не опустил руки та продовжував спілкування з запорожцями і все ж сподівався повернути їх проти царату.

Б. Крупницький зазначає, що гетьман мав близько 2000 козаків, це була добре озброєна кіннота та піхота. Серед них було багато видатних козаків такі як: полковник Сава, відомий Сава Чалий, що після невдалого гайдамацького повстання на Правобережній Україні, прибув сюди з загоном в 860 чоловік, старі співробітники – Іван Герцик, Нахимовський, два Мировичі. Резиденція розташовувалась в Бендерах. Саме тут, кримський хан чекавши на війну змобілізував велику кількість своїх татар. Спочатку Туреччина вагалася, і досить зрозумілим є те, що коли С.Лещинський примушений був покинути і Гданськ, а російське військо зайняло Кам'янець, Туреччині було вже пізно думати про військові дії. П.Орлик опинився у скрутному становищі. Його нечисленне військо зазнало голод і холод [52, с. 63].

Франція налаштовувала козацтво допомогти Лещинському. Проте, відбулась дискусія між посланцем польського короля та старшиною. Причиною дискусії стали згадки про часи перебування козацтва під Польщею та битвою під Жовтими Водами. Орлик, просив Віленєва вгамувати посланця і констатував: «Ніколи козацька нація при сучасних умовах в Речі Посполитій не поверне до минулого» [20, с. 228].

Під виглядом татарського крамаря, у серпні Григор, для того щоб розвідати настрої та обстановку направився на Лівобережжя. Маршрут його був прокладений через Хотин, Кам'янець. Побувавши на Полтавщині, у Ніжині, він зустрівся з старшиною, яка запевнила, що пам'ятає і шанує Пилипа Орлика, «і що ціла Україна повстане проти московитів, як тільки він опиниться біля кордонів України». Дізнавшись про це, уряд Російської імперії наказав генералу Джеймсу Кейту заарештувати Орлика. Варто зазначити, що сам Джеймс Кейт пізніше зізнався Григору, що знехтував даним наказом. Також генерал Вейсбах писав до хана Калган-Гірея з докором за підтримку гетьмана [80, с. 460].

Як відомо, план Пилипа Орлика та його сина Григора підняти запорожців на боротьбу не вдався. Це принесло нове розчарування та муки сумління. 18 грудня 1734 р. Григор писав міністру Франції Флері: «Батько в страшному горі, що Запорожці відмовили слухати його. Ця подія не дає йому змоги використати дуже зручну кон'юнктуру..., щоб помститися... за свою справедливу справу». Військо гетьмана поступово зменшувалось. Сава Чалий зі своєю кіннотою пішов у польську службу, під московською владою запорозька піхота пішла на Січ. Восени 1737 р. Орлик остаточно розпустив своє військо, адже після здобуття Мініхом Очакова, в ньому вже не було потреби [20, с. 229].

В перебігу так званих подій, Григор також втратив надію на кримсько-турецьку допомогу і необхідність їх протекторату над козацтвом. 25 березня 1735 р. він подав французькому королю пропозицію про перенесення Січі на Рейн.

У листі до кардинала Флері Григор пише: «Мій батько, вихований у принципах честі й чесноти, доконав чимало, щоб мати в світі становище відповідно до своєї ранги, але тепер він залежить від ласки Оттоманської Порти та непевних подій цієї держави» [80, с. 419].

Як зазначає Б. Крупницький, в 1741 р. П. Орлик звертається до Швеції і розповідає, що він був змушений розпустити своє військо через нестачу засобів. Поза сумнівом, що після переходу Січі під владу Російської імперії та розпуск власного козацького війська, шанси Орлика дуже знизились. Але він не зупинявся та працював далі, шукаючи виходу з положення [52, с. 64]

Гетьман не впав у відчай та чекав можливості поставити на порядок денний у українське питання й вирішити його. Цією можливістю і стала російсько-турецька війна, яка знову спалахнула в 1735 р. У війну приєднується Австрія яка була пов'язана з Російською імперією союзним договором.

Російське військо, не оголошуючи війну, влітку 1735 р. здійснило напад в кримському напрямку. Для падишаха це було несподівано, його неприємно вразило і те, що тепер січовики виступали на боці Російської імперії. На Заході, в цей час, завершилась війна за польську корону. Зважаючи на приєднання Австрії до війни, уряд Османської імперії був змушений вести війну і на Сході і в самій Європі [52, с. 65].

В перебігу так званих подій, П. Орлик розгорнув активну діяльність, адже бачив перспективу вирішення українського питання. Гетьман прагнув добитися гарантій, що татари не будуть поводитися на Україні як у 1711 р., а Франція офіційно дасть гарантію виконання договорів з Портою, згідно яких «Козацька нація обох берегів Дніпра має бути вільною і незалежною». Польська сторона була обурена, адже не хотіла поступатися Правобережжям. 23 грудня 1736 р. розлючений гетьман писав сину: «Я тремчу від жаху, від цієї гидкої політики розділу України. Таким чином знов бажають перешкодити визволенню козацької нації. О нещасна наша Батьківщина! » Григор, на протипагу польській дипломатії, 24 жовтня 1737 р. подає французькому уряду

меморандум, де чітко висловлює свій великий план створення єдиної української держави [20, с. 230].

Далі Григор зазначає, що як тільки військо Османської імперії захопить Київ, його батько розішле по всій Україні свої універсали із закликом до козаків підняти зброю проти заклятих ворогів. Гетьман Пилип Орлик пояснить населенню, що охорона турків необхідна Козацької нації.

Досить зрозумілим є те, що гетьман підтримав план Григора. 30 серпня 1738 року він писав: «Ти зовсім справедливо оцінив ситуацію... Я похваляю цілковито усе». В той час сам П. Орлик зі своїм незначним загоном перебував у Каушанах і наприкінці 1737 року взяв участь у спробі турків відбити Очаків [80, с. 419].

Уряд Османської імперії доручив гетьману стати радником Франца Ракоці, сина померлого емігранта, екс-князя Трансільванії. За наказом турецьких урядовців, Орлик був змушений їхати з Бендер до Відіну. Він досить образливо прийняв нове призначення, адже вважав, що воно понижує його гетьманську гідність. У лютому 1738 р. відбулася подорож. З великим небажанням виконуючи наказ, П. Орлик нетерпеливо чекав на приїзд великого візиря у Відіні. Візир прибув в околиці Відіна лише влітку 1738 р. Гетьман зумів добитися зустрічі з ним [47].

Варто зазначити, що Орлика прийняли з повагою та належними почестями. Їхня розмова була серйозною та важливою. Під час довгої конференції із візирем, гетьман-емігрант заявив, що йому, як керуючому Козацької нації, не слід бути радником князя Ракочого. Також наголосив, що спільні інтереси його і Туреччини вимагають присутності Орлика на кордонах України. Поцікавившись про становище Росії та України, візир погодився з точкою зору П. Орлика.

Незважаючи на поразки гетьмана, його і надалі вважали знавцем польських, шведських і російських справ у Туреччині [90, с. 294].

Як відомо, активна політико-дипломатична діяльність гетьмана-емігранта бентежила уряд Російської імперії. У Санкт-Петербурзі було відомо

про спроби Пилипа Орлика консолідувати сили Польщі, Швеції, України, тим самим створити східно-європейську коаліцію. Крім того він радив Стамбулу залагодити відносини з Австрією й зосередити весь свій військовий потенціал проти Російської імперії.

У 1738 р. з метою ліквідувати П. Орлика, уряд Російської імперії вирішив спробувати піти на переговори з українським гетьманом. Як зазначає Ю.Фігурний, у травні 1738 р. імператриця Анна Іоанівна підписала документи на його помилування, проте еміграційний управитель відмовився прийняти їх. Задоволений тим, що хоч на деякий час зумів звернув на себе увагу турецького уряду він від'їхав з Відіна. Осівши в Ясах на початку 1739 р., гетьман очікував запрошення до Царгороду на спеціальну нараду з урядом Османської імперії. Адже, він став свого роду турецьким експертом в шведських, російських і польських справах, з візирем та опозиційними поляками нормалізував дипломатичні відносини [81, с. 67].

Надія українського гетьмана була остаточно знищена після підписання договору 1739 р. у Білграді. Однією з вимог Російської імперії було вислати гетьмана-емігранта подалі від кордону з Україною, щоб не «вводив би в блуд козаків». Поза сумнівом, Орлик не погоджувався на виїзд і чекав найгіршого. Як свідчить В.Ульяновський в листі до французького посла Кастеляна від 7 серпня 1740 року П.Орлик писав: «Нещастя мої і страждання ще не закінчені на цьому світі. Коли Порті завгодно діставити радість і приємність москалям і загнати мене далеко від моєї родини і тим самим всіх нас занурити в безодню горя і нещастя – нехай, не в силах я цьому перешкодити... Я вождь вільної нації, що уложила угоду з Султаном, не маю притулку в його володіннях. На це Божа воля. Але я ніколи не помирюся з таким порушенням права» [80, с. 419].

30 серпні у 1741 р. у листі до французького кардинала Флері гетьман Пилип Орлик писав: «Неоспоримі права Козацької нації на Україну, узурповані московським пануванням, ярмо, яке на неї положили, що стає з кожним днем більше і більше нестерпним – все це примушує мене виконати

свій обов'язок і мої вірні зобов'язання, які я прийняв на себе під час обрання у гетьмани. Ніколи я не перестану шукати всіх легальних засобів, щоб заявити мої права й права моєї нації на Україну» [81, с. 68].

Варто зазначити, що закінчення турецької війни мало великий вплив і на самого гетьмана. Щоб уникнути непорозумінь з Російською імперією, турецький уряд видав Орлику наказ переїхати з Букарешту до Адріанополя.

Проте, Пилип Орлик дуже хотів переїхати до Ясс. Тим паче на посаду молдавського господаря, в той час, Османська імперія призначила його приятеля Маврокордата. Цілком зрозуміло чому він відмовився переїхати до Адріанополя. За непослуг, турецький уряд прийняв репресії і перестав видавати українському гетьману належну пенсію. Щонайменше так відбувалось протягом деякого часу.

Але, шведські розвідники в Османській імперії та французький уряд сприяли тому, що вже 13 грудня 1741 р. гетьман отримав дозвіл покинути Адріанополь і виїхати в Ясси [96, с. 31].

Ці події мали особливе значення для нього. З переїздом був пов'язаний його план воз'єднатися із родиною, яка перебувала в Польщі. Дружина проживала в Станіславові, її складне матеріальне становище дуже засмучувало його. Весною 1741 р. з Станіслава П. Орлик отримав листа. Там йшлося про фінансові труднощі його дружини. А саме, що Анна Орлик повинна була заставити речі зі свого одягу, бо не було з чого жити. В перебігу так званих подій вона захворіла на лихоманку [52, с. 68].

Нормальна пенсія Орлика становила 7 талярів в день і її було замало як для власного утримання так і для утримання родини в Польщі. Гетьман-емігрант вимагав збільшення виплат, проте натомість турецький уряд їх зменшив. Виплати повинні були виплачуватись тільки тоді, коли П. Орлик переїде до Адріанополя.

Як бачимо, становище гетьмана ставало все скрутнішим. Не отримавши понад два місяці виплат, в нього почали зростати борги. Найближче оточення,

старшини, навіть слуги, побоюючись важкого становище, не вирушили до Адріанополя.

Звернувши увагу на досить сумне становище Орлика, шведські резиденти в Царгороді, молодий Гепкен і Карлсон, та новий французький посол де Кастелян дещо покращили стан старого гетьмана [52, с. 70].

В.Уяльновський пише, що за декілька місяців до смерті, гетьман-емігрант писав доньці про тяжке перебування в країні «без сонця, без дерев, із суворим краєвидом аж до моря, де росте гірка трава одному холодному вітрові потрібна». Ця туга за Україною надзвичайно щемко звучить в останньому листі до сина: «Померти тут на чужині, не почувши подиху рідної землі... Я не хочу бути похований між варварами!» [80, с. 419].

Протягом всього життя, гетьман налаштовував дипломатичні відносини з урядами країн Європи, надсилаючи до них листи та меморіали. Ставив собі за мету домогтися визволення Козацької Нації. Д. Дорошенко свідчив: «він старався використати кожна нагоду, кожен міжнародний конфлікт на сході Європи, щоб тільки поставити українську справу на порядок дня». [43, с. 353].

Але українському гетьману не пощастило побачити як козацька Україна постане самостійною європейською державою. Гетьман-емігрант Пилип Орлик 26 травня 1742 р. помирає «далеко від рідної землі, в Яссах, у злиднях, розлучений не лише з Батьківщиною, але й зі своїми сподвижниками, друзями, рідними» [55, с. 130].

Син Орлика Григор, продовжив справу батька. Він не відмовлявся від спільного плану створити загальноєвропейську коаліцію проти Російської імперії. В кінці 1750-х р., поступивши бригадиром на військову службу до Франції, за допомогою через послів Нахимовського і Мировича налагодив відносини з Запорожжям і кримським ханом. Продовжував агітувати їх до виступу проти Російської імперії [72, с. 48].

В листі до Амельо міністра закордонних справ Франції, він писав: «Ви не можете уявити собі мого горя; батько був для мене всім: другом, дорадником і вождем. Він був живим доказом, що людина в принципах може

донести раз з'ясовані ідеали до кінця свого життя». Ще більш вдало і ємко схарактеризував Григор діяльність батька в листі до Людовіка XV: «Завзяття, з яким мій батько до кінця своїх днів переносив найбільш жорстокі нещастя, найбільші розчарування і примхи долі, попадаючи в них внаслідок своєї вірності спільним інтересам, – здобуло йому пошану не лише в державах, зацікавлених його планами й законними заходами, але навіть і в тих державах, проти яких він працював для підтримки інтересів своєї батьківщини й нації». Після смерті Пилипа Орлика Григор, поставив собі за мету найти його архів. З Ясс надійшла звістка, що папери зникли і лише через дванадцять років він дізнався, що один торговець з Царгороду, який був пов'язаний з Маврокардато, має документи гетьмана. 4 липня 1756 року Григор надіслав настійливого листа французькому послові Вержену з проханням за будь-яку ціну дістати папери батька. У 1759 р. помирає Григор Орлик. Після смерті справа гетьмана-батька піддалась забуттю, його документами перестали цікавитись. Уряд Франції спочатку взяв архів генерала поручика Григора на перегляд, деякі папери залишилися в таємному кабінеті Людовіка XV та в адміністративному відділі державного архіву. Інші документи повернули вдові Олені Орлик з роду Дентевіль. Саме в замку Дентевіль і зберігався архів Орликів. Знадення архіву орлика дозволило висвітлити ще один бік його діяльності. Без якого образ гетьмана як людини був би неповним – його інтелектуальний розвиток та любов до книг. [70, с. 318].

Отже, в даному розділі показаний останній етап життя гетьмана-емігранта Пилипа Орлика, а саме дипломатична діяльність в період 1734 – 42 років. Як бачимо, він продовжував налагоджувати відносини із урядами країн Європи. Попри скрутне фінансове становище та розлуку зі своєю родиною, П.Орлик не полишав справу всього життя. Як і раніше йому у всьому допомагав син Григор, який продовжував діяти і після смерті батька.

Таким чином, ми можемо зробити висновок, що гетьман опирався на свого сина Григора та саме йому завдячує своїм звільненням. Адже його син, виступаючи посередником між батьком та політичними діячами, ставив собі

за мету донести до європейських держав, потребу та вигідність звільнення
Пилипа Орлика.

Висновки

Отже, на основі викладеного матеріалу можна зробити такі висновки:

- Період правління гетьмана Пилипа Орлика характеризувався поступовим встановленням дипломатичних відносин гетьманського уряду із країнами Західної Європи та Османською імперією.

- П. Орлик був обраний гетьманом України в 1710 р. в Бендерах. В день виборів були прийняті «Договори і Постановлення Прав і вольностей Війська Запорозького», також відомі як «Конституція Пилипа Орлика» та «Бендерська Конституція». Конституція Пилипа Орлика була прогресивним, важливим державно-правовим актом XVIII ст.

- Ставши гетьманом Орлик, під протекцією шведського короля Карла XII, розпочав широку дипломатичну діяльність з метою звільнення розділеної навпіл України з-під російської та польської залежності. Залишившись без грошей та військової сили, гетьман використовував свою головну зброю – дипломатію.

- Уклавши союз з татарами, об'єднане військо козаків, поляків та татар в 1711 р. вирушили в похід на Правобережжя. Більшість Правобережних полків перейшли на сторону П. Орлика. Але в результаті спільний похід закінчився невдачею, так як татари розпустили свої війська та почали обкрадати українське населення.

- Вдруге Османська імперія зацікавилась «українським питанням» після поразки Петра I під Прутом. Порта прагнула, скориставшись послабленням Московської держави, закріпитись у Причорномор'ї. Османська імперія обіцяла віддати гетьману українські землі, проте у Прутському мирному договорі йшлося про те, що цар відмовлявся від Правобережної України, про Лівобережну Україну в угоді не йшлося. Стаття, що стосувалась України була складена дещо неоднозначно, тому, кожна зі сторін трактувала її по різному. Петро I за допомогою хитрощів та підкупу зумів укласти із Портою 25-літній мир.

- Переконавшись в тому що військовим шляхом отримати Україну не вдається Орлик розгорнув активну дипломатичну діяльність для створення

різних міждержавних коаліцій щоб домогтися звільнення і відновлення єдиної української держави. За підтримкою він звертався до європейських монархів.

- Протягом 1714–1722 рр. гетьман-емігрант перебуває на території Швеції, Німеччини, Польщі. Недивлячись на скрутне матеріальне становище, Орлик продовжує надсилати листи європейським урядам із проханням аудієнції.

- З метою очолити запорозьких козаків та піднявши повстання, визволити українські землі, гетьман вирушає на зустріч до хотинського сераскера. В 1722 р. за наказом турецького уряду Орлика було заслано до Салонік, де він провів дванадцять років.

- З 1729 року до політичних акцій гетьмана-емігранта долучається його син Григор, який виступав посередником між батьком та урядами можливих держав-союзниць. Головною ідеєю Пилипа Орлика в даний період, було намагання використати в інтересах України військовий і дипломатичний потенціал таких країн як Пруссія, Данія, Великобританія, Ватикан, Австрія, Голландія. Важливою для гетьмана-емігранта була позиція Польщі та Франції, так як вони мали великий вплив на міжнародне становище.

- Наприкінці лютого 1734 р. український гетьман дістав дозвіл покинути Салоніки. Передумовами та причинами звільнення слід вважати політичні акції П. Орлика. В яких він доносив європейським державам потребу та вигідність своєї свободи. Допоміг йому в цьому його син Григор.

- Гетьману Пилипу Орлику так і не вдалося очолити козаків, так як в березні 1734 р. запорозькі козаки заснували так звану Нову Січ.

- Українському гетьману не пощастило побачити як козацька Україна постане самостійною європейською державою. 26 травня 1742 р. в Яссах Пилип Орлик помирає. Після смерті його справу продовжив син Григор.

- Доля гетьмана-емігранта справді заслуговує на окрему розповідь, а його дипломатична діяльність та праці – поглибленого дослідження та вивчення. Тому, що постать Пилипа Орлика неоцінена у зв'язку з тими політичними навіть патріотичними резонами, які інколи заважають відтворити реальний хід подій та якого досі, нажаль, дуже часто сприймають лише як автора першої Конституції.

Список використаних джерел та літератури

1. Антонович В. Последние времена казачества на правой стороне Днепра: по актам с 1679 по 1716 год. Киев, 1868.
2. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775 / Під ред. Сохань П., Смолій В., Апанович О. Київ, 1998. Т.1, С. 57.
3. Бантыш-Каменский, Д. Источники Малороссийской истории / собранные Д.Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. [В 2 ч.] Ч. 2. М.: В Университетской тип., 1858-1859.
4. Вовк О. Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія. Архіви України. 2010. № 3-4. С. 145-166.
5. Єнсен А. Щоденник Орлика. Записки НТШ. Львів, 1917. Т. 123–124.
6. История дипломатии / Под ред. В. Потемкина. Москва: ОГИЗ, 1941. 256 с.
7. Історія України. Джерельний літопис / вид. 2-е виправл. й доповнене. Київ: КВІЦ, 2012. 832 с.
8. Краткое историческое описание о Малой России до 1765 года с дополнением о запорожских козаках и приложениями, касающимися до сего описания , собранное из летописей, польского и молороссийского журнала или записок генерала Гордона, Страленберга, шведского историка, из жизнеописания о государе Петре Великом архиепископом Феофаном Прокоповичем и греком Антонием Катифором, фамильных записок и публичных указов.: ЧОИДР, 1848. №6. 31 янв.
9. Материалы для очерка служебной деятельности Шидловских в Слободской Украине в 1696-1727 гг.: СПб., 1896. С. 40-41.
10. Невідомі листи Пилипа Орлика з регіонального державного архіву м. Лунд (Швеція). Сіверянський літопис. 2012. № 1-2. С. 47-56.
11. Невідомі листи Пилипа Орлика з регіонального державного архіву м. Лунд (Швеція). Частина II. / Публікація та примітки Х. Хенріксона, переклад з латинської О. Циганок, переклад з французької Є.Мельника, коментар О.Дубини. Сіверянськийлітопис. 2012. № 5-6. С.71-80.

12. Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. VIII— XI. Москва, 1975-1977.
13. Письмо Орлика к Запорожцам. Киевская старина. Київ, 1882. Т.2. С. 116.
14. Письмо Орлика к Стефану Яворскому. Основа. 1862. № 10. С. 1-28.
15. Політична історія Гетьманщини XVIII ст. у документах і матеріалах / Під ред. Мельник Л. Київ: УЗМН, 1997. 74 с.
16. Полное собрание законов Российской империи: [Собрание 1-е. С 1649 по 12 декабря 1825 г.]. СПб., 1830. С.1–12.
17. Яворницький (Эварницький) Д. Источники для истории запорожских козаков. Владимир, 1908. Т. 2. 1179 с.
18. Антонович В. Коротка історія козаччини. Видання третє: Українська вільна академія наук. Давфін, 1971. 262 с.
19. Апанович О. «Пакти і Конституція прав і вольностей Запорозького Війська». Козацька енциклопедія для юнацтва. Київ: Веселка, 2009. С. 450-454.
20. Апанович О. Гетьман України – емігрант Пилип Орлик. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. Київ: Либідь, 1993. С. 209-253.
21. Аркас А. Історія України-Русі : з 210 мал. і портр. та 9 картами. Санкт-Петербург: [Т-во «Обществ. польза»], 1908. XVI, 384 с.
22. Бантыш-Каменский, Д. История Малой России 4-е изд. К., 1903. 550с.
23. Битинський М. Мазепинці по Полтаві. Життя–Школа: Стейт Коледж, 1974. 103 с.
24. Бовуа Д. «Щоденник» П. Орлика: від міражу вигнанця до українського міфу. «Український археографічний щорічник», вип. 8-9. Київ, 2004. С. 322.
25. Борисенко В. Курс української історії: З найдавніших часів до ХХ ст.: Навч. посібник. Київ: Либідь, 1996. 616 с.
26. Борщак І. Арешт А. Войнаровського. ЗНТШ. 1925. Т. 138-140.
27. Борщак І. Великий Мазепинець Григор Орлик. Генерал-Поручник Людовіка XV-го (1742-59). Нью-Йорк: Восьмий курінь У.П.С. ім. Григора Орлика, 1972. С. 23.

28. Борщак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція. Український історичний журнал. 1991. №8. С. 106.
29. Борщак І. Л. Мазепа. Орлик. Войнаровський (історичні есе). Львів, 1991. 61с.
30. Борщак І. Шведчина й французька дипломатія (за невиданими документами). В кн.: Всеукраїнська Академія наук. Історична секція: Науковий збірник за рік. Київ, 1928. Т.27.
31. Браславська, В. «Політико-правове значення конституції Пилипа Орлика 1710 р.»: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. молодих вчених. Одеса: Фенікс, 2020. С. 12-14.
32. Винар Л. Андрій Войнаровський: історичний нарис / ступна стаття О. Оглоблина. Мюнхен: Клівленд: Вид-во Дніпрова хвиля, 1962. 128 с.
33. Голійчук Ф. Пилип Орлик у Галичині. Науковий збірник присвячений М. Грушевському, Львів, 1906. С. 351.
34. Голобуцький В. Запорізька Січ в останні часи свого існування (1734–1775 рр.). Д: Січ, 2004. 421 с.
35. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ: Вища школа, 1994. 493 с.
36. Горобець В., Чухліб Т. Незнайома Кліо. Таємниці, казуси і курйози української історії. Козацька доба. Київ: Наукова думка, 2004. С. 253.
37. Дінтан І. Дипломатія Пилипа Орлика: Витоки, сутність, уроки для сьогодення. Рідний край. №1. 2010. С. 191.
38. Дорошенко Д. Нариси історії України: В 2 т. Т. 2. Львів, 1991. 349 с.
39. Дробязко Н. Документи, які бережуть згадки про Пилипа Орлика (на матеріалах ЦДІА України). Сіверянський літопис. Київ, 2021. С. 35.
40. Єнсен А. Родина Войнаровських в Швеції. Записки Наукового Товариства імени Шевченка: Т. ХСІІ (1909). Кн. 6. С. 170-193.
41. Єнсен А. Орлик у Швеції. Записки НТШ. Львів, 1909. Т. 92. С. 112.
42. Журавльов Д. Боротьба за Слобідську Україну в 1711 р. в контексті військово-політичних планів Пилипа Орлика та Карла XII. Вісник Харківського

національного університету імені В. Н. Каразіна. «Історія». 2007. № 762. Вип. 39. С. 17-28.

43. Замлинський В. Пилип Орлик. Історія України в особах: IX-XVIII ст. Київ, 1993. С. 345–354.

44. Коляда С. Пилип Орлик. Знамениті українці. Харків: Фоліо, 2008. 18с.

45. Кононенко В. Політико-правові витоки «Договорів та постанов» 1710р. Україна в Центрально-Східній Європі. 2013. С. 12.

46. Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. Санкт-Петербург: Тип. М. М. Стасюлевича, 1885. Т. 16 : Мазепа и мазепинцы . Изд. 2-е. 1885. XIV, 752 с.

47. Кравцевич В. Воїни. Політики. Розвідники. Голос України. 1994. № 38 (788), 26 лютого.

48. Кресін О. Вивід прав України (1712 р.). Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття. Київ, 2001. С. 382–387.

49. Кресін О. Маніфест Пилипа Орлика 1712 р. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття. Київ, 2001. С. 379–382.

50. Кресін О. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII ст. 2001. 150 с.

51. Кресін О. Бендерська Комісія 1709 р. Енциклопедія історії України: Т. 1 / Редкол.: В. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Науковадумка», 2003. 688 с.

52. Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672-1742): його життя і доля / Вст. ст. О. Оглиблина. Мюнхен: Дніпрова хвиля. 1956. 75 с.

53. Лоєнко В. Пилип Орлик: державний і військовий діяч, поет, публіцист, полеміст, автор першої Конституції України. Вісник книжкової палати, 2005. № 3. С. 256.

54. Маркевич Н. История Малороссии / Н. Маркевич: издание книгопродавца О. Хрусталева. Москва: Типография Августа Семена, 1842. Т.4.

55. Матях В. Гетьман в еміграції. Пилип Орлик: Історико-історіографічний портрет політика. Український історичний журнал. 2011. №4. С. 131.
56. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709 / передм. Л. Винар. Мюнхен: [б.в.], 1988. 286 с.
57. Мельник Л. Українсько-турецькі взаємовідносини і політичні проекти П. Орлика. УІЖ. 1997. № 6. С.24-34.
58. Мельник Л.Г. Гетьман Пилип Орлик і Запоріжжя у 20-х – 30-х рр. XVIII ст. Пам'ять століть. 1998. №6. С. 47.
59. Молчановский Н. Несколько данных о смерти и наследстве Мазепы. «Киевская старина». 1903. № 1. С.91-101.
60. Нежута С. Постаць Пилипа Орлика в сучасній українській історіографії. «Перспективи розвитку сучасної науки». Львів, 2016. С. 156-159.
61. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / Редактор Л. Винар, упорядники І. Гирич, А. Атаманенко. 2-е доповнене видання. Нью-Йорк, Київ, Львів, Париж, Торонто. 2001. 464 с.
62. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2004. 602 с.
63. Пакти і Конституції Української козацької держави: (до 300-річчя укладання) / Відп. ред. В. Смолій; упорядники М. Трофимук, Т. Чухліб. Львів: Світ, 2011. 440 с.
64. Петренко В. Ідея незалежності України у політичній спадщині Пилипа Орлика. Вісник: Філософія, Політологія. 2006. № 81-83. С. 123.
65. Пилип Орлик на Правобережній Україні в 1711 р. / Д-р. Б. Крупницький. За державність. № 4. 1934. С. 172-189.
66. Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. Київ: Видавництво «Вік», 2004. Кн. 2. 274 с.
67. Полонська-Василенко Н. Історія України у двох томах. Від середини XVII століття до 1923 року. Вид. 2-е. Київ: Либідь, 1993. Т.2. 606 с.

68. Похід Пилипа Орлика в Україну 1711 р. Кримськотатарський та шведський аспекти. Коментарі О. Дубини / пер. з латинської О. Циганок. Сіверянський літопис. 2011. № 3. С. 39-45.

69. Пріцак О. Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиліття вісімнадцятого століття? Український археографічний щорічник. Вип. 1. Київ, 1992. С. 307–320.

70. Реєнт О.П. «...Природа моя, з прадідів моїх не дозволяє мені бути зрадником, і зобов'язує мене бути вірним моєму добродійнику»: Пилип Степанович Орлик (1672–1742): Коляда І., Реєнт О. Усі гетьмани України: Легенди. Міфи. Біографії. Харків, 2007. С. 297-320.

71. Рендюк Т. Пилип Орлик: молдавські та румунські шляхи. Чернівці: Букрек, 2013. 240 с.

72. Різниченко В. Пилип Орлик (гетьман-емігрант). Київ: Друкарня Київського Союзу Кооперативних Установ Союзбанк, 1918. 48 с.

73. Санин А. Крымское ханство в русско-турецкой войне 1710–1711 гг. Историко-публицистический альманах. Москва, 2000. №2.

74. Священко З. Європейський вектор у зовнішньополітичній діяльності Пилипа Орлика. Пилип Орлик і його Конституція в епоху становлення європейського громадянського суспільства. Умань: ПП Жовтий, 2010. С.77-91.

75. Скрипник О. Український генерал французької армії: Григорій Орлик: дипломат, розвідник, борець. День. 2008. № 178. С. 7.

76. Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ: Альтернативи, 1997. 367 с.

77. Соболев В. «Діаріуш» Пилипа Орлика як щоденник українсько-польського пограниччя. Слово і час. 2009. № 6. С. 20-26.

78. Станіславський В. Прутський похід 1711. Енциклопедія історії України: у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2012. Т. 9. С. 52.

79. Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. Київ: Либідь, 1994. 240 с.

80. Ульяновський В. Пилип Орлик. Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. Київ, 1994. С. 419.
81. Фігурний Ю. Український гетьман Пилип Орлик: монографія. Київ: НДГУ. 2008. 124 с.
82. Хегман Б. Глава української держави Пилип Орлик з родиною і членами уряду в Крістіанстаді (1716–1719). Памятки України: історія та культура. 1998. № 1.
83. Хегман Б. Пилип Орлик у Швеції (1716-1719 рр.). Український історичний журнал. 1996. № 3. С. 151-155.
84. Хегман Б. Шведсько-українська велика стратегія щодо Росії (1709–1714 рр.) Київська старовина. 1994. № 6. С. 72-76.
85. Чухліб Т. Гетьман Пилип Орлик – воїн, політик, інтелектуал. Гетьман. 2012. №3. С. 64.
86. Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663 – 1713). Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2004. 285 с.
87. Чухліб Т. Ідеальна держава в Україні? Козацький проект 1710 р. Київ: Києво-Могилянська академія, 2011. 103 с.
88. Чухліб Т. Пилип Орлик. Київ, 2008. 63 с.
89. Чухліб Т. Пилип Орлик: гетьманська булава Війська Запорозького під захистом монарха Швеції. Чухліб Т. Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648-1721 рр. Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 2009. С. 485-500.
90. Шаров І. Пилип Орлик. 100 видатних імен України. Київ: Альтернативи, 1999. С. 294.
91. Шевчук В. Місія Пилипа Орлика. Козацька держава: монографія. Київ: Абрис, 1995. С. 205.
92. Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців / Пер. з фр. Коптілов В. Київ: Укр. письменник, 1994. 311 с.

93. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків: в 3 томах. Львів: Світ, 1992. Т. 3. 359 с.

94. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.: навчальний посібник для учнів гуманітарних гімназій, ліцеїв, студентів історичних факультетів, вузів, вчителів. Київ: Генеза, 1997. 312 с.

95. Яценюк Г. Особливості взаємостосунків українського емігрантського уряду з гетьманським урядом Івана Скоропадського (1709–1720 рр.). Питання історії України. 2012. Т.15. С. 7-12.

96. Яценюк Г. Останній етап життя та діяльності гетьмана-емігранта Пилипа Орлика (1734-1742 рр.). Науковий вісник Чернівецького університету: збірник наукових праць. Чернівці: ЧНУ, 2014. Випуск 684/685: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. С. 30.

97. Яценюк Г. Повернення Війська Запорозького на українські землі та спроба гетьмана-емігранта Пилипа Орлика очолити козаків. Питання історії України. 2009. Т.12. С. 15.